

Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна

ЕКОНОМІКА

Профільний рівень

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Харків
Видавництво «Ранок»
2018

УДК [37.016:33](075.3)
К84

Крупська Л. П.
К84 Економіка (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. заг. серед. освіти / Л. П. Крупська, І. Є. Тимченко, Т. І. Чорна. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — іл.

ISBN

УДК [37.016:33](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника
розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN

© Крупська Л. П., Тимченко І. Є.,
Чорна Т. І., 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Економічна теорія — королева суспільних наук, найстаріша з найстаріших, новіша з найновітніших. Людина, яка не вивчає її, схожа на глухого, що намагається оцінити оркестр.

Пол Самуельсон

Шановні школярі та школярки!

Сучасну людину щоденно оточують проблеми економічного характеру: вибір товарів і ціни на них, дохід сім'ї та витрати на придбання всього необхідного для життя, пошук роботи й заробітна плата. Однак існують й інші економічні проблеми, наприклад спад виробництва, економічна криза, безробіття, інфляція тощо. Через кілька років вам доведеться не тільки вирішувати свої економічні проблеми та влаштовувати особисте життя, але й брати участь у суспільному житті. Ви будете вирішувати подальшу долю нашої Батьківщини. Тому, щоб зробити правильний вибір, який стосується вас особисто і всієї країни загалом, ви повинні мати достатній обсяг економічних знань і широкий світогляд.

Ми хочемо допомогти вам засвоїти фундаментальні знання про економічне життя суспільства, сформувати світогляд цивілізованої людини, що визнає такі загальнолюдські цінності, як свобода діяльності й вибору, право приватної власності, дотримання законів тощо. Ми також ставимо собі за мету розвинути у вас навички раціональної економічної поведінки споживача, найманого працівника, виробника, користувача суспільних благ.

Сподіваємося, що вивчення економіки допоможе вам опанувати деякі прийоми економічного аналізу ситуації, сприятиме засвоєнню спеціальних знань, пов'язаних із вибором майбутньої сфери діяльності та професії, підготує вас до навчання у вищих навчальних закладах економічного, соціологічного, правового профілів.

Курс економіки в 10 класі містить два великі розділи, які розподіляються на 13 тем. Для зручності ці теми в підручнику об'єднані в 67 параграфів. Цей підручник допоможе вам засвоїти зміст фундаментальних понять, які властиві будь-якій економіці. Це ресурси, продукт, виробництво, потреби, споживач, виробник, економічна ефективність, економічна система тощо. Він ознайомить вас із процесами та явищами, характерними для ринкової економіки, а саме: попитом, пропозицією, ціною, ринковими доходами, видами грошей і ринковою інфраструктурою. Це дасть вам змогу в подальшому перейти до вивчення підприємництва та різних аспектів діяльності фірм, особливостей національної економіки й світового господарства.

Щоб вам було легше засвоїти початковий матеріал, ми додали окремі рубрики та сподіваємося, що їхні завдання підвищать ваш інтерес до предмета й дозволять краще орієнтуватися в економічних питаннях.

Рубрика «**Пригадайте**» допоможе повторити вже відомий вам матеріал, що підготує вас до сприйняття нового. У рубриці «**Навчаємося разом**» ми спільно з вами будемо розв'язувати задачі, а також оцінювати правильність тих або інших тверджень. Так ви не тільки навчитеся успішно розв'язувати задачі з економіки, але й зможете розвинути свої навички й уміння економічних досліджень. Рубрика «**Запитання та завдання**» орієнтована на самостійну роботу та спрямує вас на найбільш важливі теоретичні й практичні питання теми. Ви зможете взяти участь у дискусії, висловити й аргументувати власну точку зору.

Крім звичайних параграфів, підручник містить і **практичні роботи**. Вони являють собою комплекс завдань за певною темою,

виконання яких дозволить опрацювати необхідні знання, уміння та навички. Практичні роботи доцільно виконувати в окремому зошиті. Вони передбачають як самостійну роботу, так і роботу в групах (на розсуд учителя).

Після вивчення кожної теми ви зустрінете різноманітні **тестові завдання**, які допоможуть вам перевірити свої знання й навички. Виконуючи їх самостійно, ви зможете ще раз звернути увагу на основні поняття теми й успішно їх закріпити. Завдання рубрики «**Узагальнюємо знання**» залучать вас до дискусії з однокласниками та виконання різноманітних завдань за вивченою темою.

До підручника було розроблено **електронний освітній ресурс**, на якому можна пройти онлайн-тестування за кожною навчальною темою.

Вітаємо вас із початком подорожі у світ науки економіки!

Із повагою, автори

Розділ I

Фундаментальні поняття економіки

ТЕМА 1. ЗАВДАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА І ЛЮДИНИ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **визначати** роль економічної науки в житті людини та суспільства;
- **розрізняти** суб'єктів та об'єкти економічних відносин, методи економічного дослідження;
- **наводити приклади** переваг, які надають людині економічні знання;
- **характеризувати** зв'язки економічної науки з іншими науками та етапи еволюції поглядів на предмет економічної науки;
- **застосовувати** алгоритм раціонального прийняття рішення для споживчого, підприємницького та громадського вибору.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чи існують такі країни, у яких усі потреби кожної людини можна повністю задовольнити?
2. Які закони ви вивчали в курсах фізики, хімії, біології? Чим, на вашу думку, вони відрізняються від економічних законів?
3. Якими методами (інструментами) дослідження користуються хіміки, математики, біологи? Чи можливо ці методи застосовувати для економічного аналізу?

§ 1. Економіка як наука для вирішення основної проблеми суспільства

Історія розвитку економічної теорії тісно пов'язана з розвитком людського суспільства. Як і всі інші науки, економічна наука виникла з практичних потреб. Життя людей упродовж віків нерозривно пов'язане з трудовою діяльністю, а отже, із виробництвом. Для того щоб жити, людина мусила постійно виробляти різноманітні блага. Мета діяльності людей — створення умов і благ для задоволення їхніх потреб протягом життя. Економіка, за визначенням давньогрецького філософа Ксенофонта, означає «керування домашнім господарством» (*oikos* — будинок, господарство, *nomos* — закон, правило).

У сучасному суспільстві люди мають найрізноманітніші потреби. Деякі з них, наприклад кохання й прихильність, не пов'язані з економікою. Економіка вивчає **економічні потреби**, тобто ті потреби, для задоволення яких необхідна свідома діяльність людей, спрямована на виробництво товарів і послуг.

Потреби людини формуються під впливом об'єктивних умов її життя: рівня розвитку продуктивних сил і виробництва, особливостей кліматичних і географічних умов життя, рівня культури та історичної специфіки розвитку кожного суспільства, а також традицій і звичаїв. Водночас специфічного забарвлення потребам надають особливості свідомості кожної окремої людини. Вони спонукають людину до діяльності.

Суспільство не здатне виробити й спожити весь обсяг товарів і послуг, які воно прагне отримати, але саме бажання мати певні блага обмежити неможливо, тому політика стримання потреб не є раціональною.

Виробничі ресурси, які необхідні для виробництва товарів та послуг, рідкісні й обмежені. Саме через обмеженість ресурсів неможливо задовольнити всі потреби суспільства.

Оскільки потреби безмежні у своєму розвитку, а блага, за допомогою яких вони можуть бути задоволені, обмежені, із давніх-давен у житті людей існує **проблема вибору**. Так, з огляду на масштаби потреб людей завжди доводиться вибирати, на що витратити обмежені ресурси. Проте раціональне використання ресурсів може змінити рівень обмеженості. Обмеженість ресурсів може бути від-

носною, тобто за деякий час можна відтворити ресурси в певних обсягах або зменшити їх обмеженість за рахунок більшої продуктивності використання цих ресурсів.

Ми можемо визначити основні характеристики таких важливих економічних категорій, як **потреби** та **ресурси**. Потреби завжди безмежні й мають тенденцію до зростання. Виробничі ресурси завжди обмежені, тому виникає необхідність їх раціонального використання.

У кожному суспільстві на кожному етапі його розвитку виникають суперечності між безмежними потребами та обмеженими ресурсами, тому наука має знайти методи вирішення цієї проблеми. Якби економічні блага не були рідкісними, тоді не мало б значення, раціонально чи нераціонально поєднуються ресурси, а отже, зникла б потреба у вивченні економічної теорії. **Економіка** в широкому розумінні вивчає раціональні методи використання обмежених ресурсів із метою найповнішого задоволення потреб.

Можна визначити **економіку як науку про вибір**. Проблему вибору вирішують усі суб'єкти економічних відносин: домогосподарства, фірми, держава.

Домашні господарства в ринковій економіці — це окремі особи або родини, що як власники ресурсів продають фірмам виробничі ресурси (природні, капітальні, трудові), а як споживачі купують у фірм товари й послуги. Кінцевою метою домашніх господарств є найбільш повне задоволення всіх своїх потреб. У ринковій економіці це можливо тільки за рахунок грошових доходів споживачів (заробітна плата, рента, підприємницький дохід, дивіденди тощо).

Фірма в ринковому кругообігу — це підприємство будь-якого виду діяльності (виробниче, торговельне, сфери послуг) і будь-якої

форми власності (приватне підприємство, товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство, державне, комунальне підприємство). Фірма повинна мати фінансові ресурси, на які вона придбає виробничі ресурси. Кінцевою метою фірми є отримання максимального прибутку. Це можливо тільки за умови ефективного виробництва.

Держава представлена у вигляді установ, діяльність яких забезпечується за рахунок фінансування з державного бюджету (за рахунок податків). Держава в ринковій економіці виконує функцію регулювання соціально-економічних процесів: забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки; розвиток соціальної інфраструктури, зокрема освіти, охорони здоров'я, науки, культури й мистецтва; забезпечення соціальних гарантій у галузі трудового права; розробка стимулів для охорони навколишнього середовища.

Економічна теорія має надати алгоритм рішення проблем, які постають перед суспільством і громадянами. Реалізуючи свої інтереси, люди, фірми, держави вступають в економічні відносини, які теж вивчає та регулює економіка.

Економіка вивчає систему відносин між економічними суб'єктами в процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання економічних благ. **Виробництво** — процес створення економічних благ. Економіка визначає умови оптимізації обсягів виробництва, за яких фірма максимізує прибуток. **Розподіл** — це визначення кількості благ, що надходить у розпорядження економічним суб'єктам. Визначення справедливого принципу розподілу — це одна з головних проблем економіки. Ринкова сучасна економіка ґрунтується на принципі розподілу: економічні блага розподіляються пропорційно володінню виробничи-

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

За допомогою «ґратки прийняття рішення» здійсніть споживчий та виробничий вибір.

- 1. Постановка проблеми.** 1) Як організувати в школі проведення Дня економіста. 2) Що можна виробляти зі шкіри на приватному малому підприємстві.
- 2. Виявлення альтернатив.** 1) На День економіста можна організувати економічний турнір; зустріч із підприємцями; конкурс «Економічна інтерпретація відомих казок»; дебати на макроекономічні проблеми з кандидатами економічних наук, вченими, які працюють у вашому місті. 2) В умовах малого бізнесу зі шкіри можна виробляти: чохол для телефона; рамки для фотографій; наручні браслети; футбольні м'ячі; господарчі сумки.
- 3. Визначення критеріїв.** 1) Візьмемо такі критерії: інтерес для всіх вікових груп школярів; складність організації; витрати часу школярів для підготовки; можливість використання інформації в подальшому вивченні економіки; грошові

витрати. 2) Для виробничого вибору необхідно використовувати зовсім інші критерії: витрати на капітальні ресурси (обладнання); витрати на трудові ресурси (складність роботи); попит на товар; рівень конкуренції; витрати на комплектуючі матеріали (блискавки для сумок, застібки для браслетів).

- 4. Оцінка альтернатив.** 1) Чим складніше організувати для школярів той чи інший захід, чим більше при цьому витрат, тим менше балів отримує альтернатива. Оцінки для кожної школи залежатимуть від складності організації зустрічі з підприємцями та вченими в конкретному місті або селищі України. 2) Чим більші витрати на виробництво, тим менше балів; чим вищий рівень конкуренції, тим гірше для виробника і менше балів; чим більше попит, тим легше продати товар і тому більше балів за цим критерієм. Усі кроки ухвалення рішення можна виразити у формі таблиці. Оцінимо за п'ятибальною шкалою (табл. 1, 2).

ми ресурсами. Ринкова економіка передбачає також систему перерозподілу доходів між підприємством та державою, між різними регіонами. У процесі **обміну** благами в сучасних умовах інформація надходить до суб'єктів економічної діяльності через таких посередників, як гроші. Економіка також вивчає раціональне використання фінансових ресурсів держави. Кінцева мета процесу виробництва — **споживання**, тобто задоволення потреб.

Уся система економічних відносин обумовлена відносинами власності. Відносини власності та економічні відносини між домогосподарствами, фірмами та державою регулюються економічними законами. Економічні закони, як і закони природи, мають об'єктивний характер, тобто діють незалежно від волі й свідомості людей. Проте, на відміну від законів природи, вони діють саме в процесі економічної діяльності людини. **Економічні закони** виражають постійні, причинно-наслідкові, взаємозалежні зв'язки між економічними явищами. Усі виняткові випадки не аналізуються. Конкретне явище може, навпаки, характеризувати винятковість, якусь залежність, що характерна саме для цього місця події, або часу. Наприклад, за-

кон попиту виявляє обернену залежність між ціною товару та кількістю покупок. Однак може спостерігатися таке явище, коли при зростанні цін на цукор кількість покупок теж зростає (у період консервації).

Отже, вивчення предмета економіки, тобто вивчення механізму дії економічних законів, допоможе нам приймати ефективні, раціональні рішення в нашому практичному житті як споживачів, виробників, громадян.

Раціональний вибір передбачає такий алгоритм дій: постановка проблеми; виявлення альтернатив; визначення критеріїв; оцінювання альтернатив; ухвалення рішення та визначення альтернативної вартості цього рішення.

- 1. Постановка проблеми.** Проблему, яку нам потрібно вирішити, необхідно конкретизувати, виділивши основні обмежувальні умови. Наприклад, який холодильник придбати за умови конкретного обмеженого сімейного бюджету; що можна виробляти з деревини в умовах малого підприємства; як органам шкільного самоврядування організувати святкування Дня економіста.
- 2. Виявлення альтернатив.** Альтернативи — це всі можливі варіанти рішення поставле-

Табл. 1

Критерії \ Альтернативи	Інтерес для всіх	Складність організації	Витрати часу	Використання інформації	Матеріальні витрати	Сума балів
Економічний турнір	3	4	3	5	4	19
Зустріч із підприємцями	4	3	4	4	5	20
Конкурс «Економічна інтерпретація казок»	4	5	2	1	2	14
Дебати	3	3	3	5	4	18

Табл. 2

Критерії \ Альтернативи	Витрати на обладнання	Складність роботи	Попит	Рівень конкуренції	Витрати на комплектуючі матеріали	Сума балів
Чохли для телефонів	3	4	3	1	4	15
Рамки для фото	4	3	4	3	3	17
Наручні браслети	4	2	2	3	3	14
Футбольні м'ячі	2	2	4	4	4	16
Господарчі сумки	3	3	5	1	2	14

5. Ухвалення рішення (вибір) і визначення альтернативної вартості вибору. За сумою балів визначаємо вибір: 1) Зустріч із підприємцями. 2) Виробництво рамок для фотографій.

Альтернативна вартість вибору — це друга за сумою балів альтернатива (упущені вигоди): 1) Проведення економічного турніру. 2) Виробництво футбольних м'ячів.

ної проблеми. Чим більше варіантів ми зможемо визначити, тим більше ймовірність вибрати з них найбільш раціональний.

3. Визначення критеріїв. Критерій — це оцінковий показник, що визначає повноту реалізації поставленої проблеми. Кожну проблему оцінюють за своїми критеріями. Можна виділити критерії, які використовуються найчастіше: матеріальні (грошові) витрати; витрати часу; користь для здоров'я; естетичне задоволення.

4. Оцінка альтернатив. Оцінюємо кожну альтернативу за кожним критерієм. Оцінка може здійснюватися за принципом «+», «-» або за бальною шкалою. Діапазон балів може бути різним (найчастіше

це десятибальна шкала цінностей). Кожну альтернативу ми оцінюємо за всіма критеріями, розглядаючи повноту реалізації. Одна й та сама альтернатива за різними критеріями може мати однакові оцінки. Оцінюються вигоди для суб'єкта, який приймає рішення. Усі кроки раціонального вибору можна подати у вигляді «ґратки прийняття рішення».

5. Ухвалення рішення (вибір) і визначення альтернативної вартості вибору. За сумою балів визначаємо вибір: альтернатива, що приносить найбільшу вигоду.

Альтернативна вартість вибору — це друга за сумою балів альтернатива (упущені вигоди).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- Охарактеризуйте кінцеву мету кожного із суб'єктів економічних відносин, їхню взаємозалежність у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання економічних благ.
- Один з основоположників економічної теорії Альфред Маршалл у книзі «Принципи економічної науки» (1890 р.) писав, що «закон — це узагальнення, яке свідчить, що від учасників якоїсь соціальної

групи за певних умов можна очікувати певних дій». Об'єктивний чи суб'єктивний характер економічних законів характеризує цей вислів?

- За допомогою «ґратки прийняття рішення» розгляньте такі проблеми: як організувати в районі спортивно-оздоровчі змагання «Веселі старт»; із якого ресурсу можна виробляти певний товар (шкільний пенал).

§ 2. Як розвивалася економічна наука: визначальні економічні ідеї

У процесі становлення та розвитку виробництва й обміну розвивалася й економічна наука. Спочатку економічна думка не виділялася як окрема форма мислення. Вона була пов'язана з філософськими, математичними дослідженнями, із правовими та релігійними поглядами. Джерелами економічних надбань вважають і папіруси Стародавнього Єгипту, і закони царя Вавилонії Хаммурапі. Ґрунтовні економічні настанови містить Біблія.

Перші економічні школи. Становлення економічної теорії як самостійної науки відбувалося на початку XVII ст., тоді з'явилася і її назва — політична економія. У ній поєдналися два грецькі слова: *politikos* — державний, суспільний та *oikonomia* — управління господарством. Це поняття вперше застосував французький економіст Антуан де Монкретьєн у 1615 р.

Провідним напрямком економічної думки XVI—XVII ст. став *меркантилізм* (від італ. *mercante* — торговець). Відомими представниками були А. де Монкретьєн, Т. Ман, Ж. Кольбер. Основу багатства кожної нації вони вбачали не в примноженні натуральних продуктів, а в нагромадженні грошей (монет із золота й срібла). Джерелом такого нагромадження, на їхню думку, мав бути прибуток, що виникає в торгівлі. Держава має активно втручатися в економіку, провадити політику протекціонізму, що передбачає: встановлення високого ввізного мита на товари; запровадження заохочувальних премій на вітчизняні товари, які вивозять до інших країн; сприяння розвитку промисловості, продукція якої призначена для зовнішньої торгівлі.

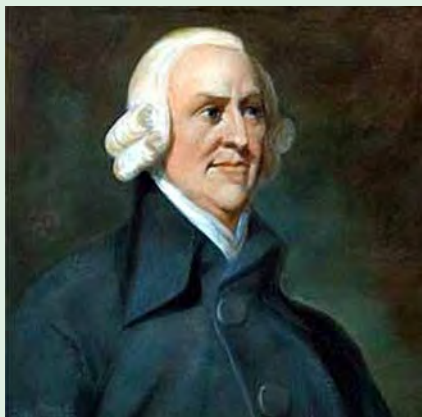
Далі погляди меркантилістів поступилися місцем економічному вченню *фізіократів*. Саме поняття «фізіократи» (від грец.

fisios — природа, *kratos* — сила, влада; дослівно — «влада природи») належить засновнику цієї школи, відомому французькому економісту Франсуа Кене. У центр своєї економічної теорії фізіократи поставили землеробство, сільськогосподарське виробництво як джерело суспільного багатства. Перенесення питання про створення додаткового продукту зі сфери обігу у сферу матеріального виробництва є заслугою саме фізіократів. Однак при цьому вони вважали промисловість «безплідною» галуззю.

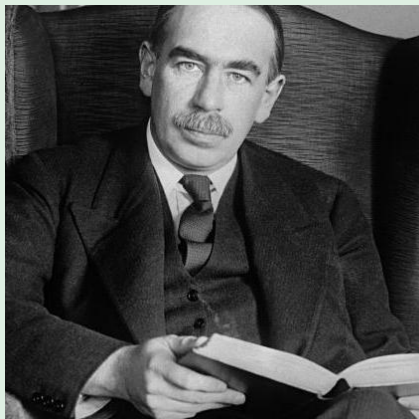
Значний внесок в економічну теорію зробили представники *англійської класичної школи*, яка виникла і розвинулася в XVII—XVIII ст. Її засновниками були Вільям Петті, Адам Сміт і Давид Рікардо. Крилатим став вираз В. Петті «Праця — батько багатства, земля — його мати». Він є одним із засновників статистики.

Найбільший внесок у розвиток політичної економії зробив А. Сміт, автор праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р.). Він вважав, що головним стимулом економічної активності людини є приватний інтерес. Індивідуум, прагнучи примножити власний капітал, не дбає про суспільні інтереси, намагаючись задовольнити власний приватний інтерес. Однак приватний інтерес автоматично стає суспільним. Через це, маючи свої власні інтереси, підприємець часто дєвіше реалізує інтереси суспільства, ніж тоді, коли свідомо намагається зробити це. Цей ефект А. Сміт називав «невидимою рукою ринку». Він відстоював принцип вільної конкуренції, вважаючи, що тільки за умови вільного руху капіталу, товару, грошей і робочої сили ресурси суспільства можуть бути використані оптимально.

Неоднозначною була реакція суспільства на економічну теорію англійського еконо-

Адам Сміт

Джон
Мейнард
Кейнс

міста Томаса Мальтуса про народонаселення. Згідно з нею засоби існування людей у зв'язку з дією «закона зменшення родючості землі» зростають в арифметичній прогресії, тоді як кількість населення збільшується в геометричній прогресії. Тому головна причина збіднення мало залежить або зовсім не залежить від системи устрою і правління та від нерівномірності розподілу багатства, а зумовлена «природними законами та людською пристрастю», надмірним розмноженням. виправити таку ситуацію не спроможні жодні реформи та революції. У такій цинічній формі Т. Мальтус намагався виправдати суперечності та соціальну несправедливість у суспільстві. Багато економістів на Заході й сьогодні звертаються до його аргументів.

Становлення сучасних економічних теорій. У другій половині XIX ст. виникла одна з найвагоміших течій в економічній науці — *маржиналізм*. Основні теоретичні положення граничного аналізу були представлені в працях французького економіста А. Курно, німецьких вчених Й. фон Тюнена та Г. Госсена, англійського економіста В. Джевонса, швейцарського економіста Л. Вальраса та професорів Віденського університету К. Менгера, Е. фон Бем-Баверка і Ф. фон Візера. Австрійські економісти вважали, що кожна людина суб'єктивно (особисто) визначає цінність благ, виходячи зі ступеня бажаності для себе речей, які споживає. Причому об'єктивна цінність, а отже, і ринкова ціна будь-якого блага, на їхню думку, залежить тільки від важливості задоволення потреб і міри насичення ними. Вона визначається також кількістю предметів споживання. Люди не вважають цінними для себе речі, які існують у нібито безмежній кількості (наприклад повітря, вода), і при-

писують їм закономірне зменшення цінності.

На межі XIX—XX ст. під впливом значних соціально-економічних і науково-технічних перетворень англійський економіст Альфред Маршалл започаткував **неокласичний напрямок** в економічній теорії. Предметом економічної теорії неокласики проголосили «чисту економіку», яка не залежить від суспільної форми її організації. Об'єктом вивчення стала так звана «економічна людина». Ця людина, незважаючи на те, у якій ролі вона виступає (споживача, підприємця або продавця робочої сили), завжди намагається максимізувати свій дохід (або користь) та мінімізувати витрати (або зусилля) для його отримання.

До видатних вчених першої половини XX ст. належить також австрійський економіст Йозеф Шумпетер, який назвав підприємця *основною пружиною руху економіки*.

Справжню революцію в економічній теорії здійснила публікація видатного англійського економіста та державного діяча Джона Мейнарда Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» (1936 р.). **Кейнсіанство** ґрунтується на таких принципах: провідна роль у регулюванні національного господарства має належати державі; для забезпечення повної зайнятості працівників потрібен ефективний попит, що зумовлює піднесення виробництва та добробут нації. Для цього держава має збільшувати обсяги інвестицій (нових капітальних вкладень) і свої витрати на інші економічні та соціальні цілі.

Однак глибока світова економічна криза 1973—1975 рр. переконливо продемонструвала, що заміна ринкового саморегулювання макроекономіки державним управлінням не здатна позбавити суспільство кризових явищ, безробіття та інфляції. Тому не дивно, що про-

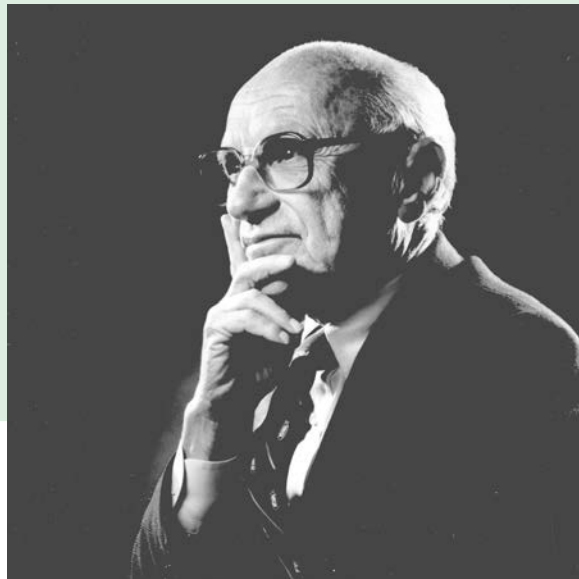

ти кейнсіанства виступили неоконсерватори, які намагалися відстояти принцип невтручання держави в економіку. Було запропоновано скоротити податки до раціонального рівня, відновити свободу приватного підприємництва та ринкову конкуренцію. На їхню думку, підприємці самі здатні передбачити економічні процеси й приймати оптимальні рішення, а державні органи мають зосередитися на довгостроковій економічній політиці.

Неоконсервативний поворот в економічній теорії викликав відповідну реакцію в господарській політиці держав Заходу, яка в США отримала назву *«рейганоміка»* (за прізвищем чинного тоді президента Р. Рейгана), у Великій Британії — *«тетчеризм»* (за прізвищем прем'єр-міністра М. Тетчер).

Найвідомішим представником неоконсерваторів у США є Мілтон Фрідмен. Основні його дослідження здійснені в галузі теорії та практики грошового обігу. Він є визнаним лідером монетаристського напрямку в економічній теорії, який відводить грошам вирішальну роль в економіці. Щодо сутності ринкової системи М. Фрідмен стверджував, що в реальному житті «чистих» систем не буває. Однак ринкову систему він вважав життєздатнішою за командну і передусім тому, що вільний обмін, на якому вона заснована, здійснюється тільки тоді, коли він вигідний обом сторонам. «Нервовою системою» ринкової економіки він називав механізм цін, виділяючи три їхні функції: інформаційну, стимулюючу та розподільну.

Вагомий внесок у наукове обґрунтування мішаного типу макрорегулятора зробив відомий американський економіст Пол Ентоні Самуельсон. Він дослідив широке коло сучасних економічних проблем, починаючи від сутності економічної теорії, проблем організації економіки, цінового механізму в зміша-

Мілтон Фрідмен

ній економіці, економічній ролі держави, інфляції, організації бізнесу й доходів, податкової політики, суспільних і приватних потреб тощо.

За сучасних умов провідними напрямками економічної думки в розвинених країнах світу є неокласична теорія (теорія пропозиції) та інституціоналізм. Інститути розглядають як сукупність правил, норм, стимулюючих чинників, що регламентують економічну поведінку суб'єктів в економіці. У цьому напрямку важливими є теорії конфліктів та контрактів. За розробку різних напрямків інституціоналізму Р. Коуз (1991 р.), Д. Норт та Р. Фогель (1993 р.), Р. Ауман та Т. Шелінг (2005 р.), О. Гарт (2016 р.) отримали Нобелівську премію. Для України дуже важливим є розвиток інститутів власності, конкуренції, управління та праці.

Історія зародження та становлення економічної думки в Україні бере початок із часів ранньофеодальних відносин на території Русі. У збірнику законів і норм того періоду, що має назву *«Руська правда»*, відображені відносини земельної власності, товарно-грошові відносини, зародження комерційного і грошового кредиту, функції грошей, поглиблення суспільного поділу праці. Цікаві історичні та господарські відомості про податки, данину, торгові збори містилися в суспільно-літературному документі часів Русі *«Повість минулих літ»*.

У XVI—XVIII ст. виразниками розвитку національної культури та соціально-еконо-

Іван Вишенський

мічних ідей були братства, Києво-Могилянська колегія (згодом академія). У цю епоху помітний внесок у розвиток економічних поглядів зробив відомий український публіцист і мислитель Іван Вишенський.

Значним доробком у розвитку економічної теорії на українських землях стали погляди та діяльність Б. Хмельницького. Гетьманські універсали були своєрідними законодавчими актами, якими охоронялися зміни відносин власності. Скасування зайвих податків, поборів та повинностей, звільнення від сплати ренти, наділення землею жителів міст, ремісників, торговців сприяло розвитку підприємництва, ринкової ініціативи. Заслуговує на увагу вміння гетьмана застосовувати на практиці теорію пізнього меркантилізму, коли були встановлені експортні та імпорتنі мита в розмірі 2% вартості товару, що істотно поповнювало козацьку скарбницю.

Одним із засновників школи класичної економічної теорії був професор Харківського університету Т. Степанов. Його розуміння багатства суспільства наближено до ідей А. Сміта.

Питанням розвитку політичної економії, визначення сутності її предмета, аналізу таких категорій, як капітал, гроші, вартість, додат-

Елінор Остром

ковий продукт та інші, були присвячені дослідження І. Вернадського, В. Навроцького, І. Терлецького. Проаналізувавши національні, індивідуальні, релігійні та інші види потреб, І. Вернадський довів, що суспільство має сприяти задоволенню потреб. Заробітна плата, за його теорією, залежить не тільки від співвідношення праці та капіталу, але й визначається рівнем розвитку суспільства.

У 1970—1980-х рр. ідеї загального товарного виробництва, розвитку капіталізму, переходу до нових економічних відносин знайшли вияв у поглядах М. Драгоманова, Т. Осадчого, П. Грабовського.

Цікаві економічні погляди наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. висловлювали І. Франко, М. Коцюбинський, М. Левицький, М. Туган-Барановський.

Видатні теорії ХХ та ХХІ ст. визначаються Нобелівською премією. Нобелівська премія з економіки (офіційно — Премія Шведського державного банку з економічних наук пам'яті Альфреда Нобеля) уперше була призначена в 1969 р. Станом на кінець 2017 р. цю винагороду здобули 79 вчених-економістів. Серед них тільки одна жінка — Елінор Остром (2009 р.).

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Порівняйте погляди представників класичної і кейнсіанської економічних шкіл.
2. Проаналізуйте вислів професора Харківського університету Т. Степанова: «Природа є основою ба-

гатства, а праця — джерело» із позиції вчень фізіократів та класичної економічної теорії.

3. Назвіть економічні школи, які розглядали передусім економічну поведінку домогосподарств (споживачів).

§ 3. Методи економічного дослідження

Будь-яка наука вивчає предмет свого дослідження за допомогою комплексу методів (інструментів аналізу). Слово «метод» у перекладі з грецької мови означає «шлях пізнання». Усі науки мають як загальні шляхи пізнання, так і специфічні. До загальних методів належать: метод діалектики, метод аналізу та синтезу, метод індукції та дедукції. До специфічних економічних методів можна віднести: метод наукової абстракції, метод поєднання історичного та логічного, метод поєднання позитивного та нормативного аналізу, метод економіко-математичного моделювання, статистичний аналіз.

Метод діалектики. Діалектика — це наука про загальні методи розвитку природи, суспільства та мислення. Будь-яке явище, у тому числі й економічне, розвивається від простої форми до складної через боротьбу протилежностей; кількісні зміни при цьому переходять у нову якість; розвиток кожного явища відбувається по спіралі, на кожному етапі розвитку залишаються позитивні характеристики попередніх етапів та додаються нові риси.

За цими принципами розвивається економічний устрій будь-якої країни в історичному аспекті, формується раціональна поведінка споживачів і виробників.

Метод аналізу та синтезу. Вивчення явища за його складовими частинами — це метод аналізу. Узагальнення й систематизація окремих фактів, явищ, проявів, з'ясування властивостей предмета — метод синтезу. Ми сформулювали предмет вивчення економіки. Тепер ми будемо **аналізувати**: тобто поділимо досліджуваний об'єкт на окремі елементи та будемо вивчати склад виробничих ресурсів, структуру економічних благ, умови виробництва. Це нам надасть

зможу узагальнити наші знання й **синтезувати** висновки щодо раціональних методів використання виробничих ресурсів (наприклад за допомогою моделі кривої виробничих можливостей).

Метод індукції та дедукції. Метод індукції ґрунтується на аналізі явища від особливих його характеристик до загальних. Тобто загальний висновок можна зробити на основі вивчення та співвідношення специфічних параметрів; це теоретичні висновки на основі фактичного матеріалу. Метод дедукції як метод аналізу передбачає, що кожне конкретне положення можна логічно вивести із загальних законів розвитку суцільного явища. Основні положення економічної гіпотези переносяться на конкретні дії.

Метод наукової абстракції — це виділення найбільш істотних властивостей досліджуваного предмета та абстрагування (відкидання) другорядного. Цей метод більш специфічний для економічного аналізу. Саме наукова абстракція лежить в основі економічних законів, які виражають постійні причинно-наслідкові зв'язки.

Метод поєднання історичного та логічного. Людина є соціальною істотою, її дії підпорядковані законам і звичаям того суспільства, до якого вона належить. Історія знає чимало фактів, коли своєрідність способу життя, культурно-психологічні чи релігійні та інші звичаї зумовлювали появу або зникнення певних видів господарської діяльності. Економіка вивчає історичний розвиток країн, їхні національні особливості, але на основі цих історичних процесів методом наукової абстракції логічно виводять закономірності розвитку економічних процесів.

Метод поєднання позитивного та нормативного аналізу. Вивчаючи аналітичну економіку, треба розрізняти позитивні (або фак-

тичні) дані та нормативні твердження (або оцінкові судження). Позитивна економіка описує факти й залежності між економічними явищами такими, як вони є в певній економіці. Вона допомагає описати, пояснити й спрогнозувати економічну поведінку. (Наприклад, підвищення податків зумовило розвиток «тіньової економіки».)

Нормативна економіка вивчає явища з позиції їх відповідності існуючим (виведеним наукою) нормативам. Нормативні економічні знання застосовуються в розробці політики, спрямованої на економічне зростання, повну зайнятість, стабільність цін, більш справедливий розподіл доходів. (Наприклад, уряд підвищує податки, щоб розв'язати проблему бюджетного дефіциту.)

Метод економіко-математичного моделювання. Цей метод складається з декількох напрямків.

1. Розрахунковий метод дає можливість дослідити функціональну залежність між економічними показниками, визначити їхні параметри.
2. Використання схем, графіків, діаграм, які показують взаємозалежність економічних показників, належить до графічного методу. Важливим для розуміння

графіків є: які економічні показники (наприклад ціна та обсяги продажу) відкладено на кожній з двох осей (горизонтальній і вертикальній); які одиниці вимірювання на кожній осі; який тип зв'язку зображено на кривій чи кривих, показаних на графіку.

Зв'язок між двома змінними на кривій відображається за допомогою нахилу. Нахил визначається як зміна показника по осі y на одиницю зміни показника по осі x . Якщо маємо додатний нахил, то дві змінні перебувають у прямій залежності, тобто вони зростають або спадають разом. Якщо графік має від'ємний нахил, тоді між двома змінними існує обернена залежність.

3. Для аналізу зміни будь-якої категорії (показника) використовують **індексний метод** розрахунків. Індекс показує, як змінюється вимірювана величина. Якщо індекс дорівнює одиниці (або 100%), то ситуація не змінилася; якщо індекс більше 1 (або 100%), то спостерігається зростання показника; якщо індекс менше 1 (або 100%), то показник зменшився.

Індекс росту обчислюють за формулою: величину показника в поточному періоді поділити на величину показника в базовому

періоді. За базовий період береться рік, із яким ми порівнюємо поточний показник. Показники росту і приросту математично відрізняються на одиницю:

$$\text{Індекс приросту} = \text{Індекс росту} - 1$$

Якщо необхідно проаналізувати зміну показника за кілька періодів, то використовують загальне правило операцій над індексами: записані в частках, вони підлягають множенню та діленню.

Розглянемо приклад. У перший рік продуктивність праці зросла на 10%, у другий — знизилася на 5%. Як змінилася продуктивність праці за два роки?

$$\text{Індекс росту першого року} = 1,1.$$

$$\text{Індекс росту другого року} = 0,95,$$

отже, індекс росту за два роки дорівнює $1,1 \cdot 0,95 = 1,045$.

$$\text{Індекс приросту} = (1,045 - 1) = 0,045.$$

Отже, за два роки продуктивність праці зросла на $0,045 \cdot 100\% = 4,5\%$.

Якщо показник, що аналізується (наприклад продуктивність праці), змінюється різними темпами в різні періоди, то, щоб проаналізувати середню зміну, необхідно зробити розрахунки за формулою:

$$I_{\text{сеп}} = \sqrt[n]{I_1 \cdot I_2 \cdot I_3 \cdot \dots \cdot I_n}.$$

Метод статистичного аналізу. Без статистичного аналізу неможливий позитивний та

нормативний аналіз. Саме принципи статистичного методу дозволяють економічному аналізу бути об'єктивним. Показники, що порівнюються, повинні мати однакові одиниці виміру. Ми не можемо зіставляти рівень життя у двох країнах, якщо основні показники (мінімальна заробітна плата, середня пенсія тощо) подані в національній валюті (наприклад у гривнях і латах). Необхідно показники виразити в одній валюті, наприклад у євро. Статистичний аналіз також потребує порівняння реальних величин. Номінальні показники обчислюють у поточних обсягах і поточних цінах. Реальні показники обчислюють у поточних обсягах та базових цінах. Саме реальні показники враховують інфляційні зміни за період, що аналізується, і надають достовірну інформацію про економічне зростання. Зміни показника за роками або порівняльний аналіз показника (наприклад мінімальна заробітна плата) за країнами можна продемонструвати за допомогою стовпчастої діаграми.

Якщо необхідно наочно продемонструвати структуру економічного показника, то будують структурно-кругову діаграму. Загальна величина, наприклад уся сума видатків державного бюджету, береться за 100%, що графічно відповідає 360° . Підрахувавши частку кожного структурного елемента (конкретних статей видатків) у відсотках та градусах, можна побудувати діаграму.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

За допомогою таблиці порівняйте мінімальні доходи населення в Україні з іншими країнами, наприклад із Китаєм та Чехією. Усі дані наведені у вартісному вираженні, у національній валюті на кінець 2017 р.

Показник	Україна	Китай	Чехія
Мінімальна заробітна плата	3200 грн	2300 юаней	11 000 крон

Розв’язання. Для порівняння показників переводимо всі дані в одні одиниці виміру — долари (за курсом на 2017 р.). Для цього необхідно мати додаткову інформацію:

Курс валюти на кінець 2017 р.
100 українських гривень = 3,8 дол.
100 китайських юаней = 15 дол.
100 чеських крон = 4,6 дол.

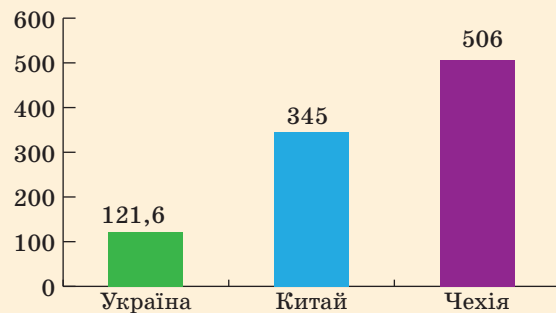
Приклад переведення:

Мінімальна заробітна плата в Україні дорівнює 3200 грн, тоді: $3200 \cdot 3,8 : 100 = 121,6$ (дол.).

У такий спосіб переводимо інші дані й носимо їх до таблиці.

Показник	Україна	Китай	Чехія
Мінімальна заробітна плата	121,6 дол.	345 дол.	506 дол.

мін ЗП у дол.

Україна	Китай	Чехія
1,0	2,8	4,2

Якщо найменший показник (заробітна плата в Україні) узяти за одиницю, то необхідно обчислити індекси інших показників відносно найменшого. Мінімальна заробітна плата в Україні — 1,0; у Китаї $= 345 : 121,6 = 2,8$; у Чехії $= 506 : 121,6 = 4,2$. За розрахунками ми маємо наочний аналіз за стовпчастою діаграмою: в Україні мінімальна заробітна плата у 2,8 разу менша, ніж у Китаї, та в 4,2 разу менша, ніж у Чехії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- Математично залежність між показниками ефективності (продуктивність праці та трудомісткість) записується таким чином: $P \cdot T = 1$. Покажіть цю залежність графічним методом.
- Знайдіть статистичні дані, які характеризують структуру економічного явища (наприклад структуру доходів або видатків бюджету вашого міста або обласного центру на поточний рік) і продемонструйте цю структуру за допомогою кругової діаграми.
- Визначте, які з тверджень належать до нормативної, які — до позитивної економіки.
 - Ірако-кувейтський конфлікт спричинив зростання цін на нафту, що призвело до зменшення споживання бензину.
 - Економіка Франції розвивається вищими темпами, ніж економіка України.
 - При оподаткуванні доходів домогосподарств введена соціальна пільга, щоб зменшити тягар податків із малозабезпечених верств населення.
 - Молодіжне безробіття за останній рік зросло на 3%.
 - Уряд збільшив величину виплат із безробіття у зв'язку з тим, що фактично зафіксовані темпи галопуючої інфляції.

§ 4. Функції економічної науки та зв'язки з іншими науками

Економічна теорія разом з історією, філософією, правознавством належить до суспільних наук. Економіка, як і кожна наука, має свої закони, правила й принципи, за якими розвивається. Вона розглядає всі сфери людського буття, відображає процеси, що відбуваються в суспільстві, тому її вивчення передбачає знання практично всіх предметів, які вивчають у школі. Економіка тісно пов'язана з такими науками, як математика, право, соціологія, географія, історія, політологія, психологія. Географічні знання дають змогу з'ясувати роль природних умов, сировинних ресурсів, соціальних чинників у розміщенні виробництва товарів і послуг. Вивчення історії допомагає виявляти закономірності становлення й розвитку господарства та з'ясовувати умови формування світової економіки. Знання з політології покликані допомогти у визначенні ролі держави та окремих суспільних груп у функціонуванні економіки. Для економіста важливо бути обізнаним з історією, культурою, релігією, традиціями народів, іншими суспільними науками. Правове регулювання економіки визначає: засади використання природних ресурсів; основи соціального захисту, форми пенсійного забезпечення, засади регулювання праці й зайнятості; правовий режим власності; правові засади й гарантії підприємництва; норми конкуренції.

Економічну теорію поділяють на дві частини — макроекономіку та мікроекономіку. **Макроекономіка** — наука про господарство взагалі. Вона вивчає загальні ознаки національної економіки, тобто економіки певної країни, її механізми, чинники й принципи дії грошової, податкової системи, а також досліджує процеси формування національного доходу країни, фінансової політики уряду, регулювання державою економічного роз-

витку тощо. Сюди ж належить вивчення законів функціонування світової економіки, що так необхідне в сучасну епоху. **Мікроекономіка** вивчає діяльність підприємств і споживачів, форми взаємодії між ними та оптимальні варіанти цих відносин. Також вона аналізує діяльність домашніх господарств, фірм, виробництв у межах країни, вивчає питання організації підприємницької діяльності та методи ефективного виробництва.

Місце економічної теорії виявляють через її функції. Теоретична економіка є **методологічним** фундаментом усього комплексу економічних наук: галузевих (економіка торговельної справи, промисловості, транспорту, будівництва), функціональних (менеджмент, фінанси, кредит, маркетинг, прогнозування, ризикологія), міжгалузевих (економічна географія, демографія, статистика).

Прогностична функція теоретичної економіки (відома формула Огюста Конта) полягає в тому, що пізнання веде до передбачення, а передбачення (прогнозування) — до дії. Це надає можливість робити короткострокові та довгострокові прогнози в економіці.

Практична функція. Теоретична економіка має бути покладена в основу економічної політики, а через неї охоплювати господарську практику. Дія (практика) веде до нового рівня пізнання, знання — до прогнозування, прогнозування — до правильного прийняття рішення. Економічна практика фіксується законодавством. Виключно законами України визначаються: Державний бюджет України; система оподаткування; засади функціонування грошового, кредитного, інвестиційного ринків; статус національної валюти; порядок випуску та обігу державних цінних паперів.

Пізнавальна функція. Веслі Мітчелл у праці «Лекції і типи економічної теорії» (1935 р.) наполягав на взаємозв'язку економічних труд-

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Економіка як методологічна наука формує принципи економічного мислення: кожен вибір пов'язаний із витратами; люди передбачувано реагують на стимули; добровільний обмін вигідний для всіх; вибір має наслідки в майбутньому; економічні системи впливають на індивідуальний вибір. За цими принципами можна пояснити та охарактеризувати будь-яку економічну проблему.

Проблема: чому садові ділянки жителів України добре прибрані, а за межами садового кооперативу лежать купи сміття.

Розв'язання. *Принцип 1. Кожен вибір пов'язаний із витратами.* У власника ділянки є альтернативи: викинути сміття або вивезти його (державні служби цим не займаються). Витрати на вивезення сміття дуже великі для кожного індивіда. Тому він вибирає варіант із найменшими витратами. Можна організувати спільне вивезення сміття для всього кооперативу, але тут з'являються витрати часу на організацію. Якби ці витрати взяло на себе суспільство, то жителі склали б сміття в спеціально обладнані місця.

Принцип 2. Люди передбачувано реагують на стимули. Щоб не викидали сміття, вводять штрафи, які мають стимулювати про-

нощів із неекономічними, зокрема із проблемами соціології, культури та іншими, які зумовлюють психологію, поведінку й мотиви діяльності людей у суспільстві. Теоретична економіка — це набір правил, як можна стати багатим, але вона не дає готових рішень на всі проблеми. Теорія — лише інструмент, спосіб осмислення економічної дійсності. Володіння цим інструментом, знання основ теоретичної економіки може допомогти кожній людині зробити правильний вибір у багатьох життєвих ситуаціях.

Про формування економічного мислення в процесі вивчення економіки дуже яскраво писав лауреат Нобелівської премії Поль Самуельсон: «Відповідь на питання про те,

щес прибирання. Проте запровадження такого стимулу передбачає контроль за його виконанням, який відсутній у нашій країні.

Принцип 3. Вибір має наслідки в майбутньому. Якщо не прибирати свою ділянку, то наслідок буде відчутним уже наступного сезону: зменшення врожаю, створення поганих умов для відпочинку. А сміття за парканом матиме наслідки за кілька років. Людина не завжди може передбачити такі наслідки, до того ж кожен сподівається, що хтось інший вирішить цю проблему.

Принцип 4. Економічні системи впливають на індивідуальний вибір. За умов командної економіки такі проблеми вирішували централізовано. У сучасній Україні економіка перебуває в стадії становлення механізму ринкових відносин. Основний стимул виробництва в ринковій економіці — це прибуток. Щоб знайти фірму, яка б надавала послуги з утилізації сміття, необхідно, щоб кожен за це заплатив. Неможливо «виключити» тих, хто не хоче або не здатний платити. Тому ця діяльність не може регулюватися ринком. Ця проблема має вирішуватися суспільством. Проте в Україні старі елементи командної економіки вже не діють, а механізм коригування ринку ще не засвоєно.

як побудувати добру греблю, отримати пеніцилін чи запилити кукурудзу, треба шукати в лабораторіях і в самому житті. Проте економічна теорія торкається всіх цих проблем. Вона впливає з того, що інженер добре знає свою справу. Вона визнає обмеженість природи і людських знань. Більше того, економічна теорія описує, як обмеженість ресурсів і відносні рівні цін примушують техніків змінювати свої рішення та робити вибір між альтернативними технологічними процесами. Якщо вийшов із ладу двигун, не посылайте за економістом. Проте економічні знання дуже згодяться тоді, коли порушуються взаємозалежні соціальні відносини виробництва.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає прогностична функція економічної теорії? За допомогою яких методів аналізу вона реалізується?
2. За допомогою принципів економічного мислення дайте пояснення парадоксальним економічним явищам.

- 1) Взимку в Україні українські яблука дорожчі за африканські банани.
- 2) У доведених до злиденності районах Індії корови мільйонами блукають вулицями в пошуках їжі.

1. З економічних шкіл історично першою була школа
 - А фізіократів
 - Б кейнсіанства
 - В меркантилізму
 - Г класичної політекономії
2. Теза про «невидиму руку ринку» міститься в теоретичних концепціях
 - А кейнсіанства
 - Б класичного напрямку
 - В інституціоналізму
 - Г монетаризму
3. Методом економічної теорії, що полягає в відмові від поверхневих, несуттєвих сторін явища з метою розкриття його суті, є
 - А аналіз і синтез
 - Б індукція та дедукція
 - В історичне й логічне
 - Г наукова абстракція
4. Уперше предметом свого аналізу процес виробництва, а не сферу обміну зробили
 - А меркантилісти
 - Б фізіократи
 - В класики
 - Г маржиналісти
5. Ідеалізація благородних металів як джерела багатства характерна для економічної думки
 - А інституціоналізму
 - Б меркантилізму
 - В кейнсіанства
 - Г монетаризму
6. Гроші є основним чинником регулювання економіки з точки зору
 - А кейнсіанства
 - Б інституціоналізму
 - В маржиналізму
 - Г монетаризму
7. Поняття «політична економія» виникло
 - А 1615 р.
 - Б 1776 р.
 - В 1867 р.
 - Г 1890 р.
8. Поняття методу науки містить
 - А способи оптимального застосування всієї сукупності пізнавальних засобів
 - Б структуру предмета
 - В набір фактичних даних
 - Г застосування математичного моделювання
9. Основна економічна суперечність — це невідповідність
 - А інтересів держави інтересам фірм та домогосподарств
 - Б обсягів виробництва виробничим потужностям
 - В зростання потреб щодо виробничих можливостей
 - Г збільшення кількості населення щодо обмежених земель
10. На макроекономічному рівні вирішуються питання
 - А як зменшити витрати виробництва
 - Б як досягти рівня повної зайнятості
 - В у якій кількості виробляти товар
 - Г яку ціну встановлювати на товар
11. Установіть відповідність між змістом методів економічних досліджень та їхніми назвами.

1 Метод потребує порівняння реальних величин показників	А Метод діалектики
2 Описання фактів і залежності між економічними явищами	Б Метод індукції
3 Теоретичні висновки на основі вивчення специфічних фактичних параметрів	В Метод позитивного аналізу
4 Аналіз розвитку явища через боротьбу протилежностей	Г Метод наукової абстракції
	Д Статистичний метод
12. Установіть відповідність між змістом теорій основних економічних шкіл та їхніми назвами.

1 Основа багатства кожної нації — це прибуток, який виникає в торгівлі	А Монетаризм
2 Джерело суспільного багатства — це сільськогосподарське виробництво	Б Меркантилізм
3 Провідна роль у регулюванні національного господарства має належати державі	В Маржиналізм
4 Ринкова ціна будь-якого блага залежить від важливості задоволення потреб і ступеня їх насичення	Г Кейнсіанство
	Д Фізіократи

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ

1. Проаналізуйте такі визначення предмета економіки: «Економіка — це наука про щоденну ділову життєдіяльність людей»; економіка вивчає «господарські процеси з точки зору інтересів людини» (М. Туган-Барановський). Чи не суперечать ці тлумачення значенню науки, яка визначає напрямки вирішення основної економічної проблеми суспільства?
2. Які, на вашу думку, основні положення — кейнсіанства чи неоконсерватизму — най-

більш актуальні для розв'язання сучасних економічних проблем в умовах фінансової кризи?

3. Порівняйте позитивну й нормативну економічні теорії. Наведіть із газетних та журнальних статей приклади нормативної та позитивної економіки.
4. Розгляньте таблицю «Нобелівські лауреати з економіки». Випишіть у зошит розробки у сфері макро- та мікроекономіки.

НОБЕЛІВСЬКІ ЛАУРЕАТИ З ЕКОНОМІКИ

Рік	Прізвище	Досягнення
1970	Поль Ентоні Самуельсон	За наукову працю, що розвинула статичну і динамічну економічну теорію
1971	Саймон Кузнець	За емпірично обґрунтоване тлумачення економічного зростання
1972	Джон Річард Хікс	За новаторський внесок у загальну теорію рівноваги й теорію добробуту
1973	Василій Леонтєв	За розвиток методу «витрати — випуск» і його застосування до розв'язання важливих економічних проблем
1976	Мілтон Фрідмен	За досягнення у сфері аналізу споживання, історії грошового обігу та розробки монетарної теорії, а також практичне доведення складності політики економічної стабілізації
1981	Джеймс Тобін	За аналіз стану фінансових ринків і їхній вплив на політику прийняття рішень у сфері витрат, на становище з безробіттям, виробництвом і цінами
1985	Франко Модильяні	За аналіз поведінки людей щодо заощаджень, що має винятково важливе прикладне значення у створенні національних пенсійних програм
1987	Роберт Солоу	За внесок у теорію економічного зростання
1991	Рональд Коуз	За відкриття й ілюстрацію важливості трансакційних витрат і прав власності для інституціональних структур і функціонування економіки
1999	Роберт Манделл	За аналіз монетарної і фінансової політики за різних обмінних курсах та аналіз оптимальних валютних зон
2008	Поль Кругман	За аналіз структури торгівлі й розміщення економічної активності
2009	Еліно́р Остро́м, Олі́вер Ві́льямсон	За дослідження у сфері економічної організації
2015	Ангус Дітон	За аналіз проблем споживання, бідності та соціального забезпечення
2016	Олі́вер Га́рт	За внесок у розвиток теорії контрактів
2017	Річард Тейлер	За внесок у поведінкову економіку

ТЕМА 2. ЗМІСТ ОСНОВНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ ТА ПРОЦЕСІВ

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **розрізняти** зміст основних економічних процесів: виробництва, споживання, розподілу та обміну;
- **визначати** економічний зміст понять «земля», «праця», «капітал», «здатність до підприємництва», «інформація»;
- **характеризувати** особливості певних технологічних укладів виробництва;
- **наводити приклади** окремих ресурсів (факторів) виробництва, що використовують у виробництві певних продуктів;
- **пояснювати**, що таке ефективність;
- **обчислювати** показники ефективності;
- **користуватись** інформацією для порівняння ресурсного потенціалу різних регіонів, країн.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Запитайте у ваших рідних: у яких галузях суспільного виробництва вони працюють; які економічні блага вони виробляють? Це товари чи послуги; виробничі чи споживчі?
2. Розвиток яких ресурсів дав назви «кам'яний вік», «залізний вік», «атомний вік»?
3. Чи отримуємо ми безкоштовні блага?

§ 5. Виробничі ресурси та їхні різновиди

Уявіть, що ви відвідуєте Сорочинський ярмарок. Скільки тут товарів українських виробників! Навіть можна подивитися на процес виробництва традиційних українських товарів. Ось і опішнянські майстри гончарного виробництва. Як ви вважаєте, що необхідно їм для виробництва глиняних глечиків, кувалд, тарілок? По-перше, сировина, тобто те, із чого виробляють. Це глина, вода, фарби, лаки. Чи однорідні за ознаками ці види сировини? Воду і глину ми взяли в природі. Може, це зовсім і не економічні поняття? Ми вже знаємо, що основна характеристика ресурсів — це обмеженість. Природні неекономічні блага необмежені. Якщо людина потрапила в тайгу, то її потреби стосовно кедрових горіхів можуть бути реалізовані повністю якоюсь часткою цього блага. За таких умов кедрові горіхи безмежні й тому ми їх вважаємо неекономічним благом. Проте згодом ця людина вирішила організувати виробництво кедрової олії. Стосовно потреб виробництва кедрові горіхи стають обмеженим виробничим ресурсом. Аналогічний приклад із лікарськими рослинами, грибами, лісовими ягодами.

Природні ресурси — це економічні блага. Тобто до тих пір, поки їх ніхто не видобуває, поки людина не знає про їх існування, вони ресурсами не вважаються. Тому можна стверджувати, що наукові розробки, дослідження «збільшують» кількість природних ресурсів. Природні речовини перетворюються на природні ресурси, коли їх використовують у процесі виробництва товарів та послуг. Залізна руда перетворюється на природний ресурс у процесі виробництва заліза. Ліс — коли дерева спилують для подальшого виробництва з них будівельних матеріалів або паперу. Рослини переробляють у процесі виробництва м'яких засобів, кремів, ліків. Глина стає природним виробничим ресурсом, коли її добувають у кар'єрі, доправляють майстрам для виробництва глиняного посуду. В економічній науці природними ресурсами вважають лише те, що людина вперше бере в природі, вилучає з неї.

Зовсім інші ознаки мають фарби, лаки, які майстри використовують для покриття та фарбування посуду. Це сировина, яка використовується як ресурс для виробництва, але ця сировина є вже готовим товаром попереднього процесу виробництва. Вони придбані

Гончарні вироби — це результат високого професіоналізму майстрів.
Неможливо виготовити найпростішу річ без спеціальних умінь

для певного виробництва (виробництва глиняного посуду), щоб із них виготовити інше благо. Отже, усе те, що вже було опосередковано людською працею раніше, зазнало впливу людської праці й стало результатом попереднього процесу виробництва, в економічній науці називають *проміжним продуктом*. Це товари, які є напівфабрикатами й сировиною для виготовлення інших благ.

Якщо на ярмарку ми хочемо покуштувати українських вареників, то побачимо, що для їх виробництва необхідно багато саме проміжних продуктів, тобто попередньо закуплених товарів, які використовуються як сировина: борошно, олія, сметана, картопля, гриби, сир, вишні для начинки. Більшість сучасних виробництв використовує як сировину не природні ресурси, а вже проміжні товари. Сучасна спеціалізація не дозволяє виробникам самим із природних ресурсів виробляти сировину, вони її купують як товар в інших виробників. До того ж обмеженість природних ресурсів зумовлює пошук заміників природної сировини. Гончарна майстерня, як і будь-яке інше підприємство, ви-

користує і такий ресурс, як земля, на якій це підприємство розміщене.

До природних ресурсів належать також земля та її родючість (коли ми вдаємося до вирощування або будівництва на ній чогось), корисні копалини, рослинний і тваринний світ, водойми, сприятливі кліматичні умови (опади, сонячна енергія) тощо.

Повернемося до опішнянських гончарів. Для виготовлення горщиків гончар має спеціальне обладнання, інструменти. Йому необхідна спеціальна піч для обжигу. Кожен виробник використовує такі ресурси, які відіграють активну посередницьку роль між людиною, природними ресурсами та проміжними товарами у виробничому процесі. Із їхньою допомогою людина цілеспрямовано діє на природні ресурси або застосовує їх як обов'язкову умову виробництва товарів і послуг. Це капітальні ресурси. До капітальних ресурсів належать: будинки, верстати, обладнання, передавальні пристрої, інструменти, транспортні засоби, споруди тощо.

Капітальні ресурси — створені людиною виробничі ресурси. Різноманітність капіталь-

ПОРАДИ ПІДПРИЄМЦЮ

У підручнику Кемпбелл Р. Макконнелл та Стенлі Л. Брю «Мікроекономіка», за яким навчаються студенти всього світу, роль підприємця характеризується таким чином: «Виконуючи роль “свічки запалювання” і каталізатора, підприємець одночасно є рушійною силою виробництва і посередником, який зводить воедино інші ресурси для здійснення процесу, що може виявитися прибутковою справою. Підприємець ризикує не лише своїм часом, працею і діловою репутацією, але і вкладеними коштами — власними та своїх компаньйонів або акціонерів».

них ресурсів, що використовують залежить від технологічної бази кожного суспільства. Чим розвиненішою в економічному відношенні є країна, тим більш високотехнологічні капітальні ресурси вона застосовує. У широкому значенні до капітальних ресурсів відносять широкий спектр нематеріальних обов'язкових умов сучасного виробництва: технічну інформацію, програмне забезпечення. Саме капітальні ресурси (знаряддя праці та технології) визначали рівень розвитку суспільства. Тому в історії існує поняття «кам'яний вік», «залізний вік», атомний вік» тощо.

Трудові ресурси (праця) — це здатність людини до продуктивної осмисленої праці, основними складовими якої є здоров'я, розумові та фізичні здібності й професійні навички.

Щоб оцінити рівень розвитку трудових ресурсів у країні, важливо знати кількість працездатного населення, рівень його підготовленості та кваліфікації. Тому кожна держава вдається до заходів щодо розвитку професійних навичок, а також підвищення рівня освіти, загальної й технічної культури людей. Сучасне високотехнологічне виробництво потребує висококваліфікованих та освічених фахівців. Некваліфікована, важка фізична праця — це вже здебільшого з практики минулого розвитку економіки. Сьогодні в розвинених країнах світу молодь має можливість здобувати як середню, так і вищу освіту.

Трудові ресурси — це здібності людини, її кваліфікація та професійні навички, які вона застосовує в *самому процесі виготовлення благ*. Проте нині найважливішими для процесу виробництва стають здібності й талант людини, пов'язані з *організацією та управлінням* самого виробництва. Тому в економічній науці вирізняють такий різновид ресурсів, як підприємницькі здібності.

Підприємницькі здібності — це організаційні та управлінські здібності й навички людини щодо поєднання виробничих ресурсів у процесі виробництва товарів і послуг, що базується на економічній відповідальності підприємця. Людей, які об'єднують ресурси з метою вироблення благ для суспільства та отримання прибутку, називають *підприємцями*. Підприємці несуть економічну відповідальність перед суспільством за раціональне використання ресурсів. Тобто вони намагаються не лише добре організувати виробництво, а й підвищувати його ефективність, оскільки тільки за таких умов можливо отримати максимальний прибуток.

У суспільстві поширені різні думки й суждення щодо того, хто ж такий підприємець. Проте всі однакові в тому, що підприємці — це люди, які вміють знаходити нові шляхи або можливості вироблення благ, запроваджувати нові ідеї, процеси або технології. Завдяки підприємцям на ринку з'являються нові товари й послуги. Саме підприємці мобілізували ресурси та спромоглися запропонувати нові товари ринку споживачів, чудово розуміючи, що в разі якщо їхнє рішення правильне, на них очікує величезний прибуток, якщо ж воно хибне — вони зазнають серйозних збитків. Уміння ризикувати — характерна риса підприємця.

У наш час підприємець не просто відкриває нові ресурси, як, наприклад, родовища нафти, природного газу або рідкісних мінералів. Нині підприємці відкривають додаткові можливості по-новому використати вже наявні ресурси, наприклад відходи виробництва або відновлювані джерела енергії. Новаторство — це важлива, хоча й не основна, риса підприємця, яка відрізняє його від трудового ресурсу. Основна риса — це економічний ризик своїми власними ресурсами.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Визначте, чи правильним є твердження: «Гроші, які підприємець вклав у розвиток деревообробної майстерні, є складовою частиною капіталу як виробничого ресурсу». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь. Виробничі ресурси — це все, що безпосередньо бере участь у процесі створення економічних благ: природні, капітальні, трудові, підприємницькі здібності, проміжні товари. У ринковому кругообігу

підприємець придбав за гроші всі необхідні ресурси, але самі гроші до виробничого процесу не потрапляють. До капіталу як виробничого ресурсу деревообробної майстерні можна віднести: будинок майстерні, верстати, інструменти, вантажівку. За класифікацією гроші — це фінансовий ресурс, що разом з інформаційними й виробничими ресурсами є частиною економічних ресурсів. Твердження є неправильним.

Підприємництво побудовано на праві володіння виробничими ресурсами.

За міжнародним досвідом до п'яти найважливіших рис підприємницьких здібностей соціологи відносять:

- самовпевненість;
- уміння ризикувати;
- рішучість і сміливість;
- уміння знаходити нестандартні рішення;
- уміння оцінювати перспективність нових ідей.

Таким чином, можна підбити підсумки: ресурси, які безпосередньо використовуються у виробничому процесі, мають назву **виробничих**. В економіці всі виробничі ресурси поділяють на:

- 1) природні ресурси (земля) — це природні багатства, які люди використовують у виробництві (земля, корисні копалини, ліси, тваринний і рослинний світ, надра, родючість землі, кліматичні умови тощо);
- 2) капітальні ресурси (капітал) — будинки, устаткування, верстати, машини, механізми, порти, дамби та інші створені промисловим шляхом або споруджені об'єкти;
- 3) трудові ресурси (праця) — це люди з певним станом здоров'я, фізичної сили, рівнем освіти й фаховими навичками;
- 4) підприємницькі здібності (підприємництво, або антрепренерство; від фр. *entrepreneur* — підприємець) — це здатність займатися економічною діяльністю, пов'язаною з ризиком започаткувати нову справу або з при-

внесенням на ринок нових різновидів товарів або послуг, сподіваючись отримати прибуток.

Нааявність перелічених виробничих ресурсів є обов'язковою передумовою будь-якого процесу виробництва, незалежно від того, чи це праця первісної людини або ж сучасний процес виробництва на автоматизованому промисловому підприємстві. Лише поєднавши всі виробничі ресурси, можна створити необхідні людям блага. Не існує виробництва, де відсутній хоча б один різновид виробничих ресурсів.

Проте ми нічого не сказали про гроші та інформацію. Гроші потрібні для обслуговування виробництва, але безпосередньо в процесі виробництва вони участі не беруть. Гроші належать до фінансових економічних ресурсів. На ринку вони «перетворюються» на виробничі ресурси: природні, капітальні, трудові. Тобто гроші необхідні для придбання виробничих ресурсів, але до них не належать. Дуже важливе місце в сучасному процесі створення економічних благ належить інформації. Інформація використовується до початку самого процесу виробництва. Підприємець повинен мати інформацію щодо попиту та пропозиції, науково-технологічну інформацію, юридичну тощо.

В економічній науці все необхідне для виробництва товарів та послуг називають **економічними ресурсами**, які охоплюють фінансові, інформаційні, виробничі ресурси.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть приклади виробництва, де: 1) найвища частка природних ресурсів; 2) значна частка капітальних ресурсів; 3) трудомістке виробництво.
2. За якими ознаками відрізняються природна сировина та проміжні товари?
3. Як ви вважаєте, така риса, як новаторство, є характерною і для трудових ресурсів, і для підприємництва чи є суто специфічною для підприємництва?

§ 6. Виробництво: структура та інфраструктура

Виробництво — це цілеспрямована діяльність людей, результатом якої є створення матеріальних і нематеріальних благ, що задовольняють людські потреби. У цьому процесі взаємодіють основні виробничі ресурси — праця, капітал, земля, підприємницькі здібності.

Поняття «виробництво» знаходить свій прояв у словосполученні «суспільне виробництво». Процес виробництва здійснюється не ізольованими суб'єктами господарювання, а в суспільстві, у системі суспільного поділу праці. Навіть окремих ремісників чи фермерів, вважаючи, що він діє цілком незалежно, насправді пов'язаний тисячами господарських ланцюжків з іншими виробниками. Суспільне виробництво передбачає використання особистих і речових факторів виробництва. **Особистий фактор виробництва** становлять люди, зайняті суспільно корисною працею у сферах матеріального і нематеріального виробництва. **Особистий фактор** включає підприємницький потенціал, а також виробничий, інженерно-технічний, науковий потенціал трудових ресурсів. Розвиток суспільного виробництва завжди починається з удосконалення працівників, які потім сприяють розвитку виробничого процесу за рахунок нових винаходів. **Речовий фактор виробництва** — це засоби виробництва: предмети і засоби праці. **Предмети праці** — це всі об'єкти, на які спрямована праця людини, тобто те, із чого виробляють товари: природна сировина та проміжні товари (штучна сировина, напівфабрикати, матеріали). **Засоби праці** — засоби, за допомогою яких людина впливає на предмети праці. До них відносять: знаряддя праці (машини, верстати, інструменти); «безмашинну» техніку (хімічний та електричний процеси); судинну систему виробництва (трубопрово-

ди, цистерни та інше обладнання); матеріальні умови праці (виробничі будови, споруди, шляхи). Із технічного боку характер взаємодії факторів виробництва виражається через технічну будову виробництва, що визначають за кількістю машин, потужністю двигунів, обсягом сировини й матеріалів, що припадають на одного працівника. З економічного боку характер поєднання факторів виробництва обумовлено формою власності на засоби виробництва.

Структура виробництва. Суспільне виробництво може бути структуроване по-різному.

- Відносно форми суспільного виробництва виділяють натуральне і товарне виробництво. Історично першою формою суспільного виробництва було **натуральне виробництво**, у якому виготовлені продукти праці використовуються для задоволення власних потреб безпосередньо виробником, тобто для внутрішньогосподарського споживання. **Товарне виробництво** характеризується тим, що продукт праці виробляється економічно відособленими виробниками не для власного споживання, а для суспільних потреб, обумовлених ринком через купівлю-продаж. За таких умов продукти праці стають товаром. За сучасних умов основною формою суспільного виробництва є товарне виробництво з елементами натурального (наприклад, виробництво на садово-городних ділянках, виробництво молочних продуктів, яєць, вирощування кролів у домогосподарствах).
- Відносно типу відтворення виділяють просте та розширене виробництво. **Просте виробництво** — це процес, за якого виробництво з року в рік відбувається в незмінному обсязі. **Розширене виробництво** — це поновлення виробництва в усе більших обсягах. Результат розширеного виробни-

цтва — це збільшення обсягів суспільного продукту. Проте для суспільства дуже важливо знати, якою ціною можливе зростання суспільного продукту.

- Важливим підходом є його розгляд із точки зору поділу на **матеріальне** та **нематеріальне**.

Матеріальне виробництво охоплює ті підприємства, що виробляють матеріальні блага (промисловість, сільське господарство, будівництво), а також ті, що виробляють матеріальні послуги (транспорт, торгівля, комунальне господарство, побутове обслуговування, ремонт і пошиття одягу, прання, хімічне чищення та ін.). За кінцевим призначенням продукту матеріальне виробництво поділяють на два підрозділи: перший охоплює галузі, що виробляють засоби виробництва, а другий — галузі, що випускають предмети споживання.

Нематеріальне виробництво охоплює підприємства, у яких створюють нематеріальні блага (духовні та інші цінності), а також надають нематеріальні послуги (охорона здоров'я, освіта, наукове консультування тощо).

Виробництво матеріальних і нематеріальних послуг складає **сферу послуг**.

Існує поділ виробництва на **первинне, вторинне, третинне** та **четвертинне**. Такий підхід не означає, що якійсь сфері надають переваги. Він лише підкреслює характер зв'язку між сферами. Наведена класифікація свідчить про те, що одні види виробничої діяльності є похідними від інших.

Первинне виробництво ґрунтується на безпосередньому привласненні того, що дає людині природа. До первинного виробництва належать сільське господарство (землеробство та тваринництво), гірничодобувна промисловість, золотодобувні виробництва, лісництво, рибальство.

Вторинне виробництво ґрунтується на первинному і є похідним від нього. Воно охоплює обробну промисловість, що створює засоби виробництва та продукти споживання, а також будівництво.

Третинне виробництво, що є похідним від первинного та вторинного, — це створення різноманітних послуг. Останні поділяються на такі, що обслуговують виробництво, та на споживчі послуги.

Інформація й знання утворюють четвертинний сектор економіки. Четвертинний сектор домінує в економіці постіндустріального суспільства. Капітал і праця — основа індустрі-

ального суспільства — поступаються місцем інформації — основі постіндустріального (інформаційного) суспільства. В інформаційному суспільстві провідне місце посідає індустрія інформації та знань. До неї відносять такі елементи: 1) освіту — найбільшу галузь сучасної індустрії знань, яка об'єднує не тільки освітні заклади, а й самоосвіту, армію, церкву тощо; 2) систему науково-дослідних і конструкторських робіт; 3) засоби інформації та комунікації: пресу, друкарні, видавництва, телебачення, радіо, кіно, театр, поштовий, телефонний та мобільний зв'язок, мережу Інтернет тощо; 4) інформаційні машини й механізми: комп'ютери, друкарські машини, сигнальні та контрольні системи; 5) різноманітні консультаційні служби, звітність, обробку й передавання знань.

Сукупність галузей, що обслуговують виробництво, становить **виробничу інфраструктуру**. Це транспорт, зв'язок, торгівля, фінансово-кредитна сфера, інформація, реклама, лізинг, консультації з управління. Послуги виробничого характеру надають, наприклад, оптовий та роздрібний торговець, банкір, страховий та рекламний агент, брокер, водій, зв'язківець.

Соціальна інфраструктура охоплює ті галузі, які безпосередньо впливають на стан і розвиток окремих людей, надаючи їм нематеріальні форми багатства, і задовольняють соціальні потреби.

Соціальна інфраструктура складається з таких підкомплексів: соціально-культурного; оздоровчого; матеріально-побутового.

До соціально-культурного комплексу належать освіта, культура й мистецтво. Освіта забезпечує розвиток загального рівня знань населення та підготовку спеціалістів для всіх галузей народного господарства. Культура й мистецтво представлені театрами, палацами культури, клубами, бібліотеками, музеями. До закладів оздоровчого комплексу належать поліклініки, лабораторії, диспансери, санаторії, будинки відпочинку, будинки й пансіонати для людей похилого віку та людей з обмеженими можливостями, аптеки. Матеріально-побутовий комплекс представлений: житлово-комунальним господарством, яке охоплює водопостачання, теплопостачання, електрифікацію; службою побуту — ательє, пральні, хімчистки, перукарні; торгівлею і громадським харчуванням — ринки, магазини, кав'ярні, ресторани.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. За яким критерієм поділяється виробництво на первинне, вторинне й наступні?
2. У чому полягає значення розвитку соціальної інфраструктури?
3. Визначте, чи правильним є твердження: «Якщо матеріальне виробництво характеризується та-

кою структурою: обсяг виробництва першого підрозділу до обсягу другого підрозділу співвідноситься як 2 : 1, то суспільство приносить у жертву поточне споживання заради розширення споживання в майбутньому». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

§7. Технологічні уклади: характеристика та розвиток

Важливою складовою, що істотно впливає на сталість розвитку економіки та вважається однією з найхарактерніших визначальних ознак цивілізації, є **технологічний уклад**. Поняття «уклад» означає встановлення певного порядку чого-небудь. Технологічний уклад характеризується єдиним технічним рівнем складових його виробництв, пов'язаних вертикальними та горизонтальними потоками якісно однорідних ресурсів, які спираються на загальні ресурси кваліфікованої робочої сили, загальний науково-технічний потенціал і певні технології. Питання про технологічні уклади тісно пов'язане з теоріями «довгих хвиль». Фундаментальний внесок у створення зазначених теорій зробив Микола Кондратьєв. Він стверджував, що науково-технічна революція розвивається хвилеподібно і кожний цикл триває приблизно 45—60 років. Протягом останніх століть в історії технологічної еволюції змінили одна одну п'ять хвиль і склалися п'ять технологічних укладів.

Перша хвиля (1770—1830 рр.) сформувала уклад, який ґрунтується на нових технологіях у текстильній промисловості та використанні енергії води. Цей період відзначається широким застосуванням парових двигунів і розвитком машинобудування.

Друга хвиля (1830—1880 рр.) позначилася механізацією виробництва майже всіх видів продукції, створенням мережі залізниць та морських шляхів. Економічними символами цього періоду були вугілля й транспортна інфраструктура.

Третя хвиля (1880—1930 рр.) базувалася на використанні в промисловому виробництві електроенергії, розвитку важкого машинобудування та електротехнічної промисловості на основі сталевих прокату, нових відкриттів у галузі хімії, становленні хімічної про-

мисловості. Починає розвиватися виробництво автомобілів та літаків, кольорових металів, алюмінію, пластмас, товарів тривалого користування. З'являються величезні фірми, картелі та трести. Великі компанії поглинають дрібні, відбувається концентрація банківського та фінансового капіталів.

Четверта хвиля (1930—1980 рр.) характеризується становленням укладу, який базується на подальшому розвитку енергетики з використанням нафти, нафтопродуктів та природного газу, а також засобів зв'язку, нових синтетичних матеріалів. Це ера масового виробництва автомобілів, тракторів, літаків, різних видів озброєнь, товарів тривалого користування, будівництва швидкісних автомагістралей, аеропортів. З'являються та набувають швидкого поширення комп'ютери й програмні продукти для них. Атом спочатку використовується у воєнних, а згодом і в мирних цілях. На ринку утворюються транснаціональні корпорації.

П'ята хвиля, що розпочалася в середині 1980-х рр., спирається на досягнення в галузі мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, освоєнні нових видів енергії, космічного простору, супутникового зв'язку тощо. Відбувається перехід від розрізнених фірм або навіть транснаціональних корпорацій до єдиної мережі компаній, що з'єднані електронними засобами зв'язку, тісно взаємодіють у галузях технології, контролю якості продукції, планування інвестицій.

Сьогодні все помітнішими стають ознаки наступних — шостого й сьомого — технологічних укладів. Шостий дає поштовх до нового етапу в розвитку медицини та біотехнологій, сьомий — до створення технологій «холодного термоядерного синтезу», що має докорінно змінити енергетичний потенціал земної цивілізації.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Визначте, чи правильним є твердження: «Якщо в суспільстві обсяг економічних ресурсів збільшився, то буде виготовлено більше товарів і послуг». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь. Виробництво обумовлено не тільки наявністю ресурсів, але і їхнім раціональним використанням. До того ж необхідна певна пропорція між факторами виробництва (технологічна побудова виробництва). Звичайно, може бути виготовлено більше, але стверджувати однозначно не можна. У житті ми бачимо, що

Розвиток кожного укладу сприяє сходженню цивілізації на новий, вищий рівень, що створює наступність в історичному процесі й значно збільшує економічні можливості суспільства. Зміни форм організації виробництва стали фундаментом для розвитку технологічного способу виробництва, тобто способу поєднання засобів праці, предметів праці, технологій, інформації та організації виробництва.

В економічній літературі розглядають три етапи розвитку технологічного способу виробництва: ремісничий, машинний (індустріальний) та автоматизований (постіндустріальний). **Ремісничий спосіб виробництва** ґрунтується на використанні ручної праці та найпростіших інструментів. **Машинний спосіб виробництва** полягає в тому, що обробка предметів праці відбувається за допомогою машин, робітник став «придатком» машин. Машинна технологія призвела до спеціалізації та кооперації праці, до необхідності професійного управління виробництвом. **Автоматизований спосіб ви-**

окремі країни, що мають великий ресурсний потенціал, створюють менший ВВП у країні. Підприємство теж може збільшити запаси сировини, але, не змінивши технології, рівня кваліфікації робітників, може й не досягти зростання обсягів товарів і послуг. Велике значення для зростання виробництва має певний технологічний уклад, економіка знань. Соціально-економічний чинник — відносини власності — теж визначає ступінь можливості розвитку суспільного виробництва. Твердження є неправильним.

робництва характеризується тим, що контроль за роботою машин, механізмів переходить від людини до засобів автоматизації (комп'ютерів, автоматів). Індустріальну епоху поступово змінила постіндустріальна епоха — епоха систем комунікацій.

Нові технології, технологічні ноу-хау, нові продукти створюють нові ринки, нові сфери конкуренції, стимулюють традиційні галузі, передаючи досвід та отримані технічні результати, забезпечують появу нових ресурсів, створюють нові умови для розвитку суспільства.

Слід зазначити, що в цих умовах відбулася принципова переоцінка ролі людського чинника. Саме сучасні інноваційні зміни пов'язані з творчістю, інтелектом, знаннями, новаторством людини як основного носія інноваційних ідей. Нова економіка — це **економіка знань**, корпоративних знань. Під цим слід розуміти сукупний інтелект, кваліфікацію й винахідливість співробітників, сучасні інструменти, свободу творчості.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Яким технологічним способом виробництва властиві такі характеристики: спеціалізація та кооперація труда; поєднання різних галузей для створення нового продукту; значне збільшення частки послуг у структурі суспільного виробництва; виготовлення продукції від початку до кінця одним майстром.
2. Цехова регламентація була економічно раціональною в XIII—XV ст. і мала тоді прогресивне значення в розвитку міського ремесла. Вона сприяла виробництву якісної продукції. Цехи мали сувору регламентацію: переслідували позацехових ремісників (партачів), обмежували виробництво, щоб уникнути будь-якої конкуренції. Наприклад, виробництво продукції дозволялося лише при ден-

ному світлі, продукція повинна була мати певні параметри. Для запобігання конкуренції інших міст треба було заповнити міський ринок якісними товарами. За неякісні вироби паризьких пекарів, наприклад, ставили до ганебного стовпа. Чому ремісничі технології не є раціональною за сучасних умов?

3. Розвиток такої країни, як Арабські Емірати, доводить чи спростовує твердження: «У процесі заміщення технологічних укладів відсталі країни отримують перевагу. При формуванні нового укладу вони можуть орієнтуватися на вже накопичений інвестиційно-технологічний досвід розвинених країн, оптимізуючи склад створюваних технологічних ланцюжків?»

§ 8. Продукт виробництва: його структура та призначення

Ми вже з'ясували, що виробництво — це процес поєднання виробничих ресурсів із метою створення економічних благ (товарів і послуг). Тобто продуктом виробництва (праці) є економічне благо.

Економічне благо характеризується трьома ознаками.

1. Економічне благо завжди обмежене. Обмеженість — це дуже важливе поняття. Воно визначається не кількістю блага, а співвідношенням наявності блага й потребою в ньому. Обмеженість — недостатність із погляду бажання мати це благо. Те саме благо в різних умовах може бути економічним і неекономічним (вільним). Пісок у пустелі — це неекономічне (вільне) благо; пісок у кар'єрі — необхідне благо для будівництва, тобто обмежене, а отже, економічне благо.
2. Економічні блага відрізняються від неекономічних тим, що вони є результатом свідомої діяльності людей, орієнтованої на виробництво певних благ для задоволення певних потреб.
3. Благо має розподілятися через суспільний обмін, і його може отримати або той, хто готовий заплатити його ціну, або той, за кого погодилося заплатити суспільство. Зверніть увагу саме на суспільний обмін. Якщо продукт праці не пройшов етап ринкового кругообігу, то цей продукт не може бути враховано економікою, тому це неекономічне благо. Якщо ваша бабуся зв'язала светр і подарувала комусь (або продала й при цьому не є приватним підприємцем), то цей светр не є економічним благом. Економіка враховує товари й послуги тільки через ринковий оподаткований продаж.

Класифікація економічних благ відбувається за кількома критеріями. По-перше, усі то-

вари й послуги можна розділити за ознакою споживання. Якщо вони споживаються в процесі задоволення потреб людей, то це **прямі (споживчі) блага**. Споживчими благами можна задовольняти і особисті, і групові потреби; і фізіологічні, і соціальні потреби; і за власні гроші, і за рахунок державного бюджету. Прикладами споживчих благ є одяг, житло, побутові товари, товари особистої гігієни, циркова й театральна вистава, транспортні перевезення. Прямі блага споживаються таким економічним суб'єктом, як домашнє господарство. Прямі блага можна назвати *благами для сучасності*, оскільки вони задовольняють потреби в процесі поточного споживання. Якщо ж товари й послуги споживаються в процесі виробництва інших товарів і послуг, то це **непрямі (інвестиційні, виробничі) блага**. Інвестиційні товари — це те, що купує фірма для виробничої діяльності: верстати, устаткування, транспорт, сировину, тобто речовий фактор виробництва. Фірма споживає й виробничі послуги: юридичні, рекламні, аудиторські. Тобто споживачем інвестиційних благ виступає такий ринковий суб'єкт, як фірма. Інвестиційні блага називають *благами для майбутнього*, тому що засоби виробництва, технології, наукові розробки забезпечують зростання виробничих можливостей, що гарантує вищий рівень споживання в майбутньому.

За критерієм сплати в процесі розподілу економічних благ їх поділяють на індивідуальні, суспільні та квазісуспільні блага.

Товари індивідуального споживання (предмети споживання й засоби виробництва) мають певні ознаки:

- такі товари подільні, тобто існують у вигляді порівняно малих одиниць, які доступні окремим покупцям; ці речі піддаються принципу виключення (із їх споживачів ви-

1. Визначте, чи правильним є твердження: «Проїзд у маршрутному автобусі (тролейбусі), на відміну від проїзду в таксі, є прикладом суспільного блага». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Відповідь. Проїзд і в маршрутному автобусі (тролейбусі), і в таксі є прикладом індивідуального блага, тобто блага подільного, підвладного принципам виключності (можна легко виключити зі споживання цих благ тих, хто не заплатив за проїзд) і конкурентності (споживачі конкурують між собою за отримання цього блага, тобто за місце у транспорті).

Проте проїзд в автобусі (тролейбусі) може бути квазісуспільним благом, тобто держава може виділити деякий тип споживачів, за яких вона погоджується платити, наприклад, проїзд в автобусі для пенсіонерів може бути безкоштовним. Твердження є неправильним.

2. Заповніть схему класифікації благ, використавши наведені блага: 1) лікарські рослини; 2) послуги авіап перевезення; 3) Детективи Е. С. Гарднера; 4) партитура вальсів Й. Штрауса; 5) феєрверк на день міста; 6) комп'ютер; 7) проїзд у метрополітені; 8) нафта; 9) послуги пожежної служби; 10) бетонозмішувач.

Алгоритм класифікації економічних благ

1) Усі названі блага необхідно поділити на неекономічні та економічні за трьома ознаками. Одні й ті самі блага належать і до економічних благ, і за певних умов до неекономічних. **Неекономічні** блага: лікарські рослини, зібрані в лісі людьми для власного споживання; нафта як невидобутий природний ресурс. **Економічними благами** можуть бути всі перелічені блага, у тому числі лікарські рослини в аптеці або як сировина для виробництва шампуню; нафта — як сировина (природний виробничий ресурс) у хімічній промисловості.

2) Поділяємо блага на **споживчі** (прямі) та **інвестиційні** (непрямі). Одні товари чи послуги можуть бути тільки споживчими (детективи, феєрверк, проїзд у метрополітені); інші — тільки інвестиційними (нафта, бетонозмішувач). Існують такі товари й послуги, які споживаються і домашніми господарствами, і фірмами (лікарські рослини, послуги з авіап перевезення, партитура вальсів, комп'ютер, послуги пожежної служби).

3) Поділяємо блага на **індивідуальні**, тобто ті, які домогосподарство або фірма

ключається людина, яка не в змозі платити за благо за ринковою ціною);

- власником речі стає той, хто бажає та спроможний сплатити за неї; такі товари мають ознаку конкурентності (споживачі конкурують між собою за те, кому дістануться корисні властивості цього товару або послуги). Споживачем такого блага може бути тільки один суб'єкт (або одне домогосподарство, або одна фірма).

Суспільні блага мають такі ознаки:

- корисні речі є неподільними, оскільки складаються з настільки великих одиниць, що їх важко продати окремим особам;
- на ці блага не поширюється принцип виключення (тобто неможливо відсторонити людей від використання вигід цих благ, якщо вони не бажають за них платити);

- за них споживачі не конкурують між собою — одночасно отримати користь під час їхнього споживання може багато суб'єктів (скільки б не було перехожих на освітленій вулиці, користь від споживання для всіх суб'єктів однакова).

Виробництво суспільних благ суперечить раціональності ринку, тому їх виробляє державний сектор. Кошти на створення суспільних благ держава збирає у вигляді податків. Класичним прикладом суспільних (державних) благ є маяк, сигналами для орієнтування якого користуються всі морські судна. Сюди можна віднести суспільну безпеку, національну оборону й багато чого іншого.

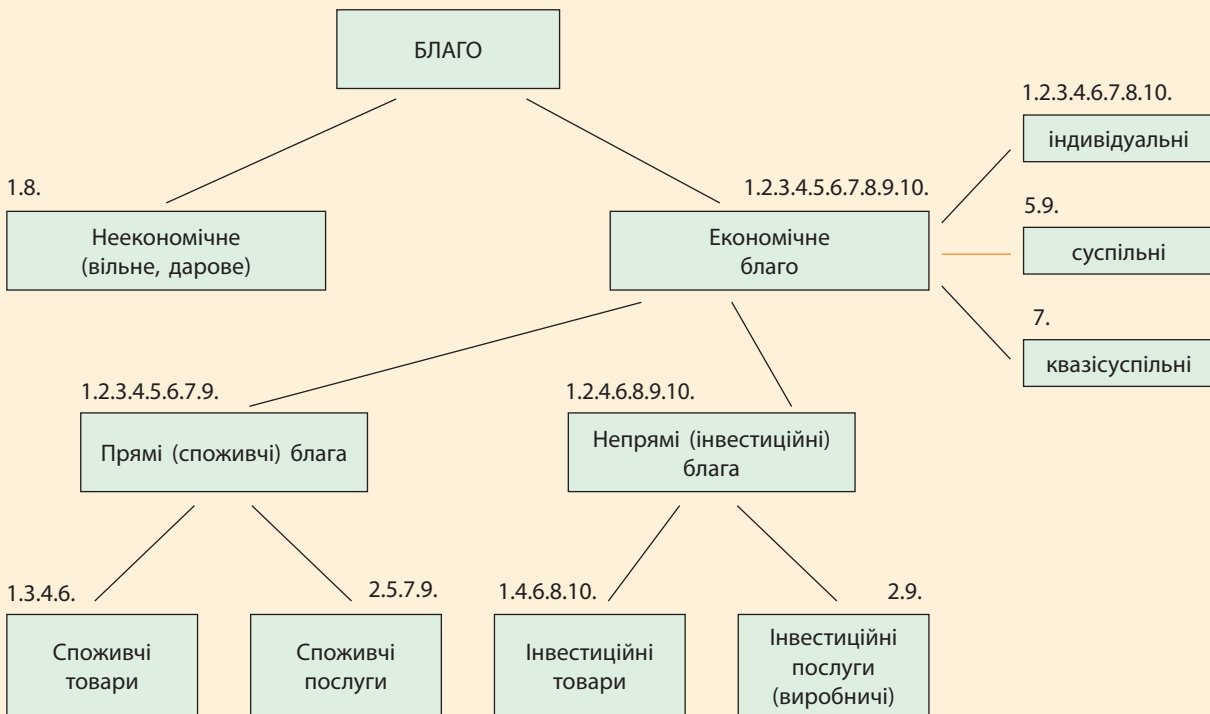
Виділяють також квазісуспільні, або квазідержавні (латин. *quasi* — нібито), блага. До них може бути застосований принцип ви-

купають за свої фінансові ресурси, та **суспільні** (за ознаками невиключення та неконкурентності). Поділ може бути тільки за принципом «або — або». *Індивідуальні*: лікарські рослини, послуги з авіаперевезення, детективи, партитура вальсів, комп'ютер, проїзд у метрополітені, нафта, бетонозмішувач. *Суспільні блага*: феєрверк (як дійство) на

день міста, послуги пожежної служби. Ці блага оплачує держава з державного або міського бюджету. Індивідуальні блага можуть бути ще і квазісуспільними, якщо держава бере на себе оплату за ці блага замість певних верств населення. У нашому прикладі це проїзд у метрополітені. Поставимо відповідні цифри у схему.

ключення, але держава вважає за необхідне брати на себе оплату цих благ. До цього виду благ належать бібліотеки, музеї, профілактичне медичне обслуговування, безплатний проїзд у транспорті для певних соціальних верств населення.

На перший погляд здається, що велика кількість безкоштовних благ характеризує

уряд із позитивного боку. Проте наявність квазісуспільних благ — це ознака низького рівня доходів населення. За свої доходи члени суспільства не можуть задовольнити свої потреби, від яких залежить розвиток суспільства в цілому (наприклад освіта), і держава змушена втручатися в розподіл благ через надання квазісуспільних послуг.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- Назвіть товари та послуги, які за певних обставин можуть бути і споживчими, і інвестиційними.
- Наведіть приклади квазісуспільних благ, які отримує ваша родина.
- Заповніть схему «Класифікація благ», використовуючи такі блага: 1) стіл; 2) мінеральна вода; 3) шо-

колад; 4) підйомний кран; 5) театральна вистава; 6) послуги перукаря; 7) консультація юриста; 8) кедрові горіхи; 9) кедрова олія; 10) фонтан на площі міста.

§9. Економічна ефективність: зміст та способи оцінювання

Процес виробництва в умовах обмеженості ресурсів має бути раціональним, що характеризується поняттям «ефективність».

Ефективність — це співвимірюваність результатів виробництва (кількості створюваних економічних благ — товарів та послуг) і витрат ресурсів на їх виробництво. Отже, суспільство в такий спосіб намагається оцінити обсяг вироблення продукції в розрахунку на одиницю витрачених виробничих ресурсів.

У загальному вигляді формула ефективності виробництва має такий вигляд:

$$Ef = \frac{\text{Результати виробництва (продукт)}}{\text{Витрати виробничих ресурсів}}$$

Чим більше благ створюється з наявних у підприємств ресурсів, тим ефективніше (результативніше) вони працюють.

Отже, *зростання ефективності* виробництва можливе за умови отримання більшого обсягу продукту від певного обсягу ресурсів, або отримання того самого результату від меншої кількості ресурсів, або за умови од-

ночасного зростання результату та скорочення витрат ресурсів.

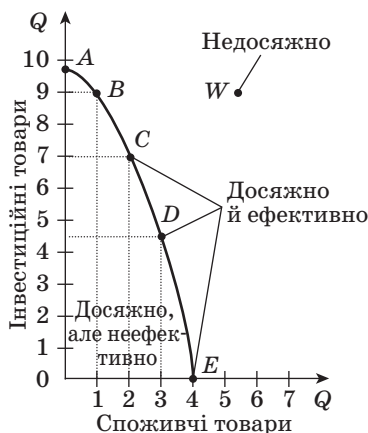
Виробнича ефективність досягається, коли бажані для суспільства товари й послуги виробляються з мінімальними витратами. Коли виробляють, наприклад, сметану з найнижчими можливими витратами на одиницю продукції, то це означає, що для її виробництва витрачають найменшу кількість ресурсів (молоко, трудові ресурси) і, отже, більша кількість ресурсів залишається для виробництва інших молочних товарів (кефір, йогурт, сир).

Розподільна ефективність означає, що ресурси спрямовуються на виробництво тих товарів та послуг і в такому їх співвідношенні, яке є найбажанішим для суспільства. Вона досягається тоді, коли виробляється продукція, що має оптимальну для суспільства, структуру (усі види молочних продуктів відповідно до попиту споживачів).

Отже, розподільна ефективність означає розподіл ресурсів між галузями й фірмами таким чином, щоб отримати найбажанішу для суспільства структуру продукції. Виробнича ефективність означає, що кожен товар або послуга в цій оптимальній структурі продукції виробляється з найменшими витратами.

Графічно ефективність можна відобразити за допомогою кривої виробничих можливостей (мал. 2).

Кожна точка на кривій виробничих можливостей показує деякий максимальний обсяг виробництва будь-яких двох продуктів. Коли економіка функціонує на межі виробничих можливостей, то збільшення кількості інвестиційних товарів означає зменшення кількості споживчих товарів і навпаки. Обмеженість ресурсів за незмінної технології робить недосяжною кожен комбінацію виробництва інвестиційних та споживчих товарів, що перебуває в точці, такий як точ-

Мал. 2. Крива виробничих можливостей

ка W , яка розташована поза кривою. Точки ліворуч від кривої досяжні, але вони вказують, що повна зайнятість і виробнича ефективність не досягнуті.

Одним із припущень, які використовують економісти, є повна зайнятість ресурсів та ефективність виробництва. Це означає, що економіка функціонує в умовах повного використання всіх наявних ресурсів (повна зайнятість) і виробляє товари та послуги за найменших витрат (ефективне виробництво).

Ефективність виробництва позначають будь-якою точкою на кривій виробничих можливостей. Отже, за допомогою методу математичного моделювання можемо визначити таку економічну категорію, як ефективність. Ефективність — це такий стан економіки, за якого збільшення виробництва одного товару можливе тільки за рахунок зменшення виробництва іншого товару.

Ефективність вимірюється за допомогою математичних показників, які характеризують ефективне використання факторів виробництва.

Ефективне використання засобів праці аналізується за допомогою таких показників, як **фондовіддача** та **фондомісткість**. Фондовіддача показує кількість продукції, виробленої з одиниці основних виробничих фондів (засобів виробництва). Це позитивний показник: його зростання призводить до збільшення ефективності. Зворотний (негативний показник) — фондомісткість показує вартість витрат виробничих фондів на одиницю виробленої продукції. Необхідно прагнути зменшення цього показника, щоб збільшити ефективність виробництва.

Ефективне використання предметів праці аналізується за допомогою таких показників, як **матеріаловіддача** та **матеріаломісткість**. Матеріаловіддача показує, скільки вироблено продукції з одиниці витрачених матеріальних ресурсів (сировини, матеріалів, палива, електроенергії та ін.) Матеріаломісткість є зворотним показником, який характеризує вартість витрат предметів праці на одиницю виробленої продукції. Щоб збільшити ефективність виробництва, необхідно застосовувати чинники, які призводять до зростання матеріаловіддачі та зменшення матеріаломісткості: безвідходні технології; енергозберігаючі технології, винахід нових штучних видів сировини.

Раціональне використання особистого фактора виробництва (трудових ресурсів) характеризується такими показниками, як продуктивність праці та трудомісткість.

Продуктивність праці — це кількість товарів і послуг, вироблених одним суб'єктом (працівником, бригадою, цехом, підприємством, країною) за одиницю часу. Продуктивність праці показує рівень технології й організації виробництва. Тому основним показником є годинна продуктивність, хоча використовуються розрахунки за день або тиждень. Порівнюючи продуктивність праці в різних країнах, слід враховувати різну тривалість робочого тижня.

Трудомісткість застосовується для вимірювання витрат праці на одиницю продукції. Вона показує, скільки часу потрібно для випуску одного виробу (у натуральному вираженні) або для виробництва продукції на одну гривню (у вартісному вираженні). Показник трудомісткості обернено пропорційний

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

За перший рік після підвищення цін на 12% випуск продукції в поточних цінах зріс на 35%. Кількість робітників спочатку зменшилася на 12%, а потім зросла на 1/8. Наступного року трудомісткість виробництва знизилася на 10%.

Визначте: 1) як змінилася продуктивність праці за два роки; 2) якими є середньорічні зміни продуктивності праці.

Розв'язання.

Для виконання завдання використаємо індексний метод:

$$I_{\text{пп}} = I_{\text{пп 1-го року}} \cdot I_{\text{пп 2-го року}}$$

продуктивності праці. За правилами обернених величин можна записати залежність:

$$П = 1 : Т; Т = 1 : П.$$

Обчислюючи продуктивність праці, необхідно застосовувати певні методи.

1. Якщо обсяги виробництва певного товару обчислюють у натуральних величинах (штуках, тоннах, літрах та ін.), то продуктивність праці не залежить від зміни цін, і тому індекс ціни (інфляція) не враховується. Індекс продуктивності праці обчислюють за формулою:

$$I_{\text{пп}} = \frac{I_Q}{I_L},$$

де $I_{\text{пп}}$ — індекс продуктивності праці;

I_Q — індекс обсягу виробництва;

I_L — індекс кількості робітників.

2. Якщо виробництво вимірюється у вартісному (грошовому) вираженні, то для обчислення продуктивності необхідно виключити фактор зростання цін.

$$I_{\text{пп}} = \frac{I_{(Q \cdot P)}}{I_L \cdot I_P},$$

де $I_{\text{пп}}$ — індекс продуктивності праці;

$I_{(Q \cdot P)}$ — індекс обсягу виробництва в поточних цінах;

$I_{\text{пп 1-го року}}$ визначимо за формулою:

$$I_{\text{пп 1-го року}} = I_{\text{пп 2-го року}} = 1 : I_{\text{трудомісткості}};$$

$$I_{\text{трудомісткості}} = 0,9;$$

$$I_{\text{пп 2-го року}} = 1 : 0,9 = 1,11;$$

$$I_{\text{пп заг}} = 1,2175 \cdot 1,11 = 1,35.$$

Оскільки індекс більший за одиницю, то за два роки відбулося підвищення продуктивності праці на $(1,35 - 1) \cdot 100\% = 35\%$.

Середньорічна зміна продуктивності праці визначається як $I_{\text{сер}} = \sqrt{1,35} = 1,16$, тобто в середньому щорічно продуктивність праці зростала на $(1,16 - 1) \cdot 100\% = 16\%$.

I_P — індекс цін;

I_L — індекс кількості робітників.

3. Вимірювання продуктивності праці за декілька періодів.

$$I_{\text{(за } n \text{ періодів)}} = I_1 \cdot I_2 \cdot I_3 \cdot \dots \cdot I_n.$$

$$I_{\text{сер}} = \sqrt[n]{I_1 \cdot I_2 \cdot I_3 \cdot \dots \cdot I_n}$$

4. Якщо виробляється декілька товарів, то обсяг виробництва підприємства обчислюють таким чином:

$$Q_A \cdot P_A + Q_B \cdot P_B + Q_C \cdot P_C + \dots,$$

де Q — обсяг у натуральному вираженні;

P — ціни товарів.

Сучасна економічна наука вважає, що поряд із показниками економічної ефективності слід визначати й ефективність природоохористування за допомогою еколого-економічної ефективності, яку можна обчислити в такий спосіб: Загальноекономічна ефективність виробництва – (Вартість природоохоронних заходів + Втрати від пошкодження природного середовища + Вартість природних ресурсів). Такий розрахунок показує, що при значному рівні прибутковості деревообробна промисловість в Україні стає неефективною.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які чинники впливають на зростання продуктивності праці?
2. Якщо за інших рівних умов збільшиться зайнятість населення у сфері матеріального виробництва, то як це вплине на такий показник, як трудомісткість? Чи зросте при цьому ефективність виробництва?

3. Ефективний стан економіки характеризується такими показниками: 158 споживчих благ; 97 інвестиційних благ. Як можна охарактеризувати виробництво (ефективне, неефективне, неможливе), якщо нові показники стануть такими: 165 споживчих благ; 97 інвестиційних благ.
4. Чим різняться поняття «ефективність виробництва» та «ефективність використання ресурсів»?

§ 10. Взаємозв'язок основних сфер економіки: виробництва, розподілу, обміну та споживання

У процесі суспільного виробництва створюється суспільний продукт, який проходить взаємопов'язані стадії (фази): виробництво, розподіл, обмін та споживання. Фази між собою тісно взаємопов'язані, хоча кожна з них відносно відокремлена й має певні характерні особливості. Ми розглянули сутність фази «власне виробництво» і тепер охарактеризуємо її зв'язок з іншими фазами.

Насамперед тісно пов'язані виробництво та споживання. **Споживання** — це використання продукту виробництва (товарів і послуг). Сам процес виробництва — це споживання засобів виробництва та трудових ресурсів (виробниче споживання). Особисте споживання визначає мету виробництва та його структуру. Кінцевою метою суспільного виробництва передбачається створення продукції для задоволення потреб усіх членів суспільства. У процесі задоволення потреб виникає необхідність у таких самих або нових благах. Зростання потреб стимулює розвиток виробництва. Перед тим як увійти у фазу споживання, продукт має пройти стадії розподілу й обміну.

У процесі **розподілу** встановлюється частка певного суб'єкта (домогосподарства, фірми, держави) в отриманні суспільного продукту. Сутність розподілу визначається відносинами власності: у різних економічних укладах діють різні механізми й форми розподілу. Розподіл впливає на виробництво та споживання: стимулює зростання ефективності виробництва чи, навпаки, гальмує його залежно від ступеня прогресивності форми розподілу; формує структуру попиту населення і визначає черговість задоволення потреб. Насамперед існує об'єктивна необхідність розподілу суспільного продукту на дві частини, одна з яких надходить в ін-

дивідуальне споживання, а інша використовується для забезпечення безперервності виробництва, його вдосконалювання й рішення загальнонаціональних завдань. Ця частина, у свою чергу, розподіляється на: фонд відшкодування спожитих засобів виробництва; фонд на розширення виробництва; резервний чи страховий фонд; витрати управління; витрати на суспільні та квазісуспільні блага (школи, лікарні тощо); фонд утримання непрацевдатних.

Розглядають розподіл засобів виробництва між галузями, регіонами та безпосередньо виробниками; розподіл трудових ресурсів за принципами попиту та пропозиції конкретних професій; розподіл предметів споживання відповідно до доходів споживачів. Розподіл — це економічний процес формування індивідуальних доходів населення. Розподіл доходів у ринковій економіці існує як функціональний розподіл за факторами виробництва. Факторні доходи (заробітна плата, рентний, процентний, підприємницький дохід) формуються в процесі первинного розподілу. Перерозподіл доходів держава здійснює через механізм оподаткування та витрат державного бюджету. Особистий дохід кожної людини поділяється на дві частини: споживання і заощадження.

Обмін — це рух товарів та послуг від виробників до споживачів. Він може проводитися за допомогою бартеру або опосередковано — через гроші. У сучасній ринковій економіці обмін відбувається за участю грошей. Фаза обміну передбачає обмін діяльністю та здібностями; обмін засобами виробництва; обмін предметами споживання. Необхідність і можливість обміну зумовлена суспільним поділом праці та спеціалізацією. Виділяють три історичні форми суспільного поділу праці: відокремлення скотарства

від землеробства; відокремлення ремесла від сільського господарства; виділення торгівлі. На основі цих форм розширюється господарський поділ праці (галузь); професійний поділ праці; технічний поділ праці (спеціалізація з виготовлення продукту за окремими операціями), що робить обмін

об'єктивно необхідним. Суть будь-якого добровільного обміну — отримання вигоди, яка полягає в економії витрат праці для обох сторін. За будь-якої розвиненої системи товарного (ринкового) обміну має функціонувати правова система, що реєструє та захищає права всіх типів і форм власності.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте вплив відносин власності на сутність кожної фази суспільного виробництва.
2. Як взаємодіють між собою окремі фази суспільного виробництва?
3. Визначте, чи правильним є твердження: «Будь-який обмін між розвиненими та економічно відсталими країнами, тому такий обмін для розвинених країн є благодійним».

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Визначення показників ефективності використання ресурсів виробництва

МЕТА:

- засвоїти поняття: трудомісткість та продуктивність праці; матеріаломісткість та матеріаловіддача; фондомісткість та фондовіддача; ефективність;
- навчитися визначати зміни ефективності виробництва залежно від змін основних показників використання виробничих ресурсів;
- навчитися обчислювати та аналізувати зміни продуктивності праці.

ХІД РОБОТИ

Під час практичної роботи ми будемо аналізувати роботу майстерні з виробництва дерев'яних предметів для кухні. Три робітника виготовляють підставки під гаряче. Кожен робітник виготовляє товар від початку до кінця, виконуючи три операції: розпилює деревину на кружечки, зачищає поверхню із двох боків та покриває лаком. Перша операція механізована: розпилюють деревину на циркулярній пилі, тому витрати часу в усіх робітників однакові — 1,2 хв на один розпил. Продуктивність праці на інших операціях у всіх робітників різна. Другу операцію перший робітник виконує за 2,5 хв, другий — за 3 хв, третій — за 2 хв. Третю операцію перший виконує за 4 хв, трудомісткість у другого робітника на 40%, а у третього — на 20% більша, ніж у першого.

1. За наведеними даними зробіть розрахунки та заповніть таблицю. Розрахунки робимо у стовпчиках таблиці. Пам'ятаємо, що показник трудомісткості обернено пропорційний продуктивності праці. За правилами обернених величин можна записати залежність: $P = 1 : T$; $T = 1 : P$.

Робітники	Трудомісткість (хвилин на одиницю товару)	Продуктивність праці за годину (кількість товару/год)	Продуктивність праці за робочу зміну (8 год)
Перший робітник	$1,2 \text{ хв} + 2,5 \text{ хв} + 4 \text{ хв} = 7,7 \text{ хв}$	$60 : 7,7 = 7,8$ підставки	$7,8 \cdot 8 = 62$
Другий робітник			
Третій робітник			

Розрахунки округляємо за годину до десятих, а за робочу зміну (8 год) беремо цілу кількість підставок. Яку кількість підставок за такої організації праці виробить бригада протягом робочої зміни?

2. Якщо ввести спеціалізацію в бригаді, то яку з операцій має виконувати кожен із робітників і чому? Заповніть таблицю за умов спеціалізації.

Робітники	Назва робочої операції	Трудомісткість операції (у хвиликах)	Продуктивність праці бригади за годину	Продуктивність праці бригади за робочу зміну
Перший				
Другий				
Третій				
Усього (бригада)				

Використовуючи розрахункові дані, виконайте завдання.

- Обчисліть індекс зміни продуктивності праці бригади за годину при переході до спеціалізації праці. Як ці зміни вплинуть на ефективність виробництва?
- Визначте чинники, які можуть привести до зростання продуктивності праці бригади.
- Підприємець вирішив змінити параметри товару так, що витрати деревини на кожен підставку зменшилися на 25%. Як зміняться матеріаломісткість та матеріаловіддача виробництва? Як ці показники вплинуть на ефективність виробництва?
- Підприємець вирішив циркулярну пилу замінити більш продуктивними засобами виробництва. Зміна технологій привела до збільшення фондомісткості на 15%.
 - Обчисліть, як змінилася фондовіддача виробництва.
 - Розрахуйте, які зміни ефективності виробництва це викликало.
- Проаналізуйте зміни ефективності виробництва бригади внаслідок:
 - зростання продуктивності праці на ___% (див. розрахунки);
 - зменшення матеріаломісткості на 25%;
 - збільшення фондомісткості на 15%.

Заповніть таблицю (скористайтеся прикладом розрахунків у рубриці «Навчаємося разом»).

Показник	Характер впливу на ефективність (позитивний або негативний)	Індекс показника
Продуктивність праці		
Матеріаломісткість		
Фондомісткість		

- Зробіть висновки щодо зміни ефективності виробництва бригади.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

На підприємстві фондовіддача зросла на 10%, а трудомісткість зменшилася на 15%. Як ці зміни вплинуть на ефективність виробництва?

Розв'язання. Фондовіддача — це додатний показник, його зміни прямо пропорційно змінять показник ефективності. Індекс фондовіддачі $= (100 + 10) : 100 = 1,1$.

Трудомісткість — це від'ємний показник, його зміни призведуть до оберненої

залежності ефективності. Індекс трудомісткості $= (100 - 15) : 100 = 0,85$.

Таким чином, $I_{\text{еф}} = I_{\text{ф}} : I_{\text{т}} = 1,1 : 0,85 = 1,29$.

При розрахунках додатні показники записуються в чисельник, а від'ємні — у знаменник. Якщо в чисельнику чи знаменнику декілька показників, то індекси перемножуються. Отже, ефективність виробництва зросла на: $(1,29 - 1) \cdot 100 = 29\%$.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

- Чи належать гроші до виробничих ресурсів?
А так, але за умов, коли оплачуються проміжні товари
Б так, якщо на гроші купують капітальні ресурси
В ні, бо вони не беруть безпосередньої участі у виробництві
Г ні, якщо вони не розміщені на банківському рахунку
- Протягом року вартість виготовленої продукції на бісквітній фабриці зросла втричі, а інфляція склала 50%. Отже, за цей період на фабриці продуктивність праці
А збільшиться на 100%
Б збільшиться у 2,5 рази
В знизилася у 2 рази
Г зросла в невизначену кількість разів
- Із переліченого суспільним благом є
А хліб
Б бензин
В вуличний ліхтар
Г швидкісний експрес «Харків — Київ»
- Із переліченого до капітальних ресурсів можна віднести
А трубопровід
Б державні облигації
В гроші на рахунках підприємства
Г поклади нафти
- До інвестиційних послуг належать
А послуги стоматолога в кабінеті на території заводу
Б послуги стоматолога в обласній лікарні
В послуги юридичної фірми
Г послуги перукаря
- Продуктивність праці на підприємстві визначається
А сукупним обсягом виробництва
Б кількістю працівників, що зайняті у виробництві
В обсягом виробництва з розрахунку на одного виробника
Г кількістю часу на виробництво одиниці товару
- Якщо точка фактичного обсягу виробництва в країні розміщена на площині, яка обмежена осями координат та кривою виробничих можливостей, то це означає, що
А економіка використовує всі наявні ресурси
Б спостерігається повна зайнятість капітальних та природних ресурсів
В економіка спроможна виробити будь-яку кількість товарів та послуг
Г використання виробничих ресурсів не ефективно
- Якщо трудомісткість виробництва знизиться на 20%, то продуктивність праці
А зменшиться менш ніж на 20%
Б зросте на 20%
В зросте на 25%
Г зменшиться більш ніж на 20%
- Економічні блага відрізняються від неекономічних тим, що
А вони мають високий ступінь корисності
Б вони необхідні для життя людини
В їхній розподіл пов'язаний з обігом грошей у державі
Г вони завжди кінцево споживаються
- Яке твердження є правильним?
А проблема обмеженості буде вирішена, коли можна буде повністю реалізувати досягнення науково-технічного прогресу
Б проблема вибору існує лише для виробників
В гроші — це найважливіший виробничий ресурс
Г індекси — це відносні показники, за допомогою яких можна показати динаміку явища чи процесу
- Установіть відповідність між змістом виробничих ресурсів та їхньою класифікацією.

1 Люди, які здатні ризикувати та нести економічну відповідальність	А Природні ресурси
2 Люди, які здатні використовувати новітні технології у своїй трудовій діяльності	Б Капітальні ресурси
3 Сировина, яка закупается однією виробничою фірмою в іншій для подальшого виробництва	В Підприємницькі здібності
4 Транспортні засоби, які фірма використовує для перевезення природної сировини	Г Трудові ресурси
	Д Проміжні товари
- Установіть відповідність між групами благ та їхньою класифікацією.

1 Послуги бібліотек, музеїв	А Інвестиційні блага
2 Послуги таксі, фотостудії	Б Індивідуальні блага
3 Послуги служби пожежної безпеки	В Некономічні блага
4 Послуги банків, аудиторських фірм	Г Суспільні блага
	Д Квазісуспільні блага

1. У чому полягає економічна відповідальність підприємця?

2. Підготуйте виступ за темою «Історія українського підприємництва».

3. Запитайте в рідних, які товари або послуги вони виробляють, та визначте:

1) структуру виробництва (матеріальне чи нематеріальне; первинне, вторинне, третинне або четвертинне; чи належить до сфери послуг, виробничої або соціальної інфраструктури);

2) класифікацію благ (за ознаками споживчих, інвестиційних, індивідуальних, суспільних, квазісуспільних благ).

4. Розв'яжіть задачі.

1) За рік вартість виготовленої продукції зросла на 20 %, кількість робітників спочатку зросла на 10 %, а потім

знизилася на 10 %, інфляція становила 12 %. Як змінилася продуктивність праці за рік?

2) За перший рік трудомісткість виробництва знизилася на 15 %, а наступного року зросла на 5 %. Як змінилася продуктивність праці на цьому підприємстві за два роки? Які зміни продуктивності зафіксовані в середньому за півроку?

3) Після підвищення цін на швейні вироби на 18 % в ательє збільшився обсяг випуску продукції на 12 % при зменшенні кількості робітників на 1/8. Як змінилася продуктивність праці в ательє?

5. Які галузі переважатимуть в економіці розвинених країн у найближчі 10—60 років? Які професії стануть актуальними у зв'язку із цим?

ТЕМА 3. СПОЖИВАЧ В ЕКОНОМІЦІ. ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ ТА ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ

§ 11. Розвиток і безмежність потреб споживача

Ми вже знаємо, що основним стимулом економічного суспільного розвитку є потреби. **Потреби** — це прояв необхідності отримати певні блага, відчуття нестачі чогось, бажання це придбати.

Ми вже визначали, що кожна людина має економічні та неекономічні потреби. Економічні потреби поділяються на потреби споживачів та виробничі потреби. Виробничі потреби пов'язані з діяльністю будь-якого підприємства (фірми), тому це потреби у виробничих ресурсах. Виробничі потреби вивчаються в теорії раціональної поведінки фірми. У цій темі ми будемо вивчати **потреби споживача**.

Якщо людина задовольняє свої потреби за допомогою природних речовин або явищ, якщо це потребує зусиль власної праці або безкоштовної послуги членів сім'ї, друзів, то це — неекономічні потреби. Наприклад, існує потреба в спілкуванні, у тому, щоб слухати спів лісових птахів, потреба віри в Бога, потреба в тому, щоб хтось із членів родини приготував вечерю.

Ми вже сформулювали основне завдання економіки як науки — вивчення раціональних методів використання обмежених ресурсів із метою найбільш повного задоволення всіх потреб. У межах цього завдання наука має виділити всі види наявних потреб і розглянути тенденції їхнього розвитку. Розглянемо основні напрямки класифікації економічних потреб споживача.

Фізіологічні потреби — це потреби в їжі, житлі, одязі тощо (це базові, або нагальні потреби людини, оскільки їх задоволення зумовлює можливість існування людини як біологічного виду).

Соціальні потреби — це потреби людини в духовному розвитку, освіті, підвищенні кваліфікації, спілкуванні, у розвитку творчих здібностей, суспільного виробництва, грошового обміну, обміні інформацією тощо (це те, що необхідно для розвитку здібностей людини в її існуванні як члена суспільства).

Потреби можуть бути *раціональними й нераціональними* (іраціональними), адже вони або сприяють підтриманню життя та розвитку, або ні. *Раціональність* потребує, щоб вигоди при задоволенні потреби були більшими за витрати. *Нераціональні* — якщо благо завдає шкоди в процесі споживання або ж може призвести до негативних наслідків у майбутньому.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЮ ТЕМУ, ВИ НАВЧИТЕСЬ:

- **розрізняти** споживчі блага за критерієм задоволення різних потреб;
- **визначати** бюджет споживача;
- **наводити приклади** раціональної та нераціональної поведінки споживача;
- **обчислювати** загальну та граничну корисність від споживання та той обсяг споживання, який забезпечує оптимізацію корисності;
- **будувати** карту кривих байдужості та лінію бюджетного обмеження.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якою є кінцева мета споживача?
2. Чи завжди люди мали однакові потреби? Наведіть приклади потреб первісної людини, потреби тих, хто жив в епоху Середньовіччя, потреби людини XIX ст. та сьогодення.
3. Що визначає раціональність вибору?
4. Як називають напрямок економічної думки, що досліджує граничні показники?

Часто раціональна потреба може перетворитися на нераціональну. Наприклад, потреба в інтернет-інформації може перетворитися на нераціональну, якщо за комп'ютером проводити багато часу.

Потреби людини залежно від способу задоволення можуть бути особистими (індивідуальними) або груповими (колективними, суспільними). *Індивідуальні* — коли суб'єктом бажань є окрема людина і реалізація цих бажань залежить від її власної діяльності (наприклад, мати свій комп'ютер, велосипед, рюкзак, автомобіль тощо).

Групові (колективні, суспільні) — це потреби, які можна задовольнити тільки спільними зусиллями певної групи людей (сім'я, клас, школа, місто, країна). Для реалізації групової (колективної, суспільної) потреби обов'язковим є прийняття спільного рішення.

Прикладом може бути прагнення колективу будь-якого підприємства мати сучасне устаткування для виробництва конкурентоспроможної продукції, мати спортзал у школі, потреба членів гуртка сучасного танцю перемогти на конкурсі художньої самодіяльності, потреба родини в літньому спільному відпочинку. Може спостерігатися простий збіг індивідуальних потреб: наприклад, усі учні класу, розуміючи значення спорту, вирішили займатися плаванням. Проте особливість групових потреб полягає в тому, що вона може бути реалізована тільки спільними зусиллями всіх членів групи, тільки одним якимось загальним методом. Кожен учень класу самостійно прийме рішення: який басейн відвідувати, які дні присвятити спорту, і якщо хтось передумає, то можливість задоволення потреб для всіх інших не зміниться. Інша справа, якщо всі учні класу хочуть перемогти в конкурсі художньої самодіяльності. Вони мають спільно ви-

рішити, який номер будуть виконувати, і тільки спільними зусиллями можуть задовольнити цю потребу.

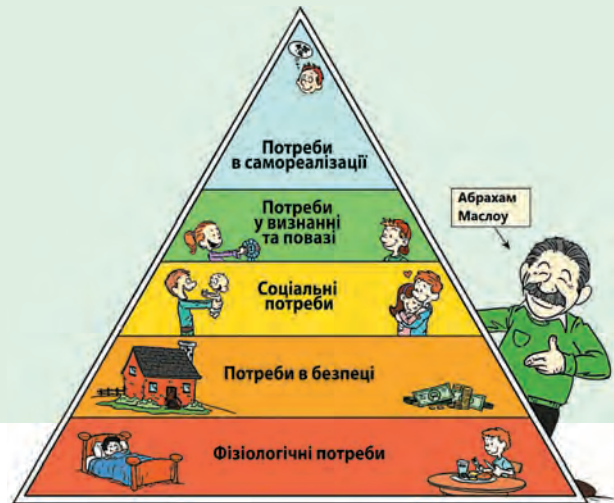
Суспільні потреби — це потреби міста, регіону, країни, групи країн. Наприклад, розвиток системи освіти й медичного обслуговування, зменшення забруднення навколишнього середовища. Уряд, персоніфікуючи колективні потреби громадян, піклується про майбутні покоління, прагне будувати дороги, лікарні, навчальні заклади, забезпечує військову охорону тощо.

За ознакою часу потреби можна поділити на *поточні* та *перспективні*. Так, наприклад, для певного учня середньої школи потреба мати підручник з економіки є поточною потребою, а, скажімо, потреба в навчанні на економічному факультеті університету — перспективна потреба. Отже, кожна потреба за класифікацією може бути або фізіологічною, або соціальною; або індивідуальною, або груповою (колективною, суспільною); або раціональною, або ірраціональною; або поточною, або перспективною. За кількісною визначеністю та мірою реалізації потреби можна розглядати як:

- абсолютні (перспективні потреби, які мають абстрактний характер і є орієнтиром економічного розвитку);
- дійсні (формуються залежно від досягнутого рівня виробництва і є суспільною нормою для певного періоду);
- платоспроможні (визначаються платоспроможним попитом);
- фактичні (задовольняються наявними товарами та послугами).

Існує й інший підхід до класифікації, який характеризує місце кожного типу потреб у суспільному розвитку. Найбільш поширеною є *ієрархічна класифікація потреб за Абрахамом Маслоу*. Вона вміщує такі основ-

Мал. 1. Піраміда потреб за А. Маслоу

ні ідеї та положення: люди постійно відчують певні потреби; люди мають певні сильно виражені потреби, які можуть бути поєднані в окремі групи; групи потреб перебувають в ієрархічній взаємозалежності одна від одної; зазвичай людина відчуває одночасно декілька різних потреб, які перебувають між собою в комплексній взаємодії; потреби, які розташовані ближче до основи піраміди, мають бути задоволені в першу чергу; потреби більш високого рівня починають активно діяти на людину після того, як загалом задоволені потреби більш низького рівня.

Згідно з теорією А. Маслоу, існує п'ять груп потреб (мал. 1). Розглянемо характеристику кожної групи.

- **Фізіологічні потреби.** Потреби цієї групи розміщуються на першому поверсі умовної піраміди. До цих потреб відносять потреби, що забезпечують виживання людини як біологічної істоти (у їжі, воді, повітрі, теплі тощо).
- **Потреби в безпеці.** Це потреби в соціальних гарантіях: забезпеченні права на працю, отриманні медичної допомоги, середньої освіти, у пенсійному забезпеченні, захисті від внутрішніх та зовнішніх ворогів тощо. Ці потреби виражають прагнення людини зберегти певний рівень життя, зменшити економічні ризики.
- **Соціальні потреби.** Людина прагне участі у спільних діях, вона хоче дружби, любові, хоче бути членом певних об'єднань людей, із якими має спільні інтереси, намагається брати участь у суспільних заходах. Інколи саме соціальні потреби більшою мірою є об'єктивними. Людина повинна знайти можливості спілкування в колективі, який формується незалежно від її бажання (колектив класу, групи в на-

вчальних закладах, трудовий колектив). Проте багато соціальних груп людина обирає за інтересами (різні гуртки, спортивні секції, клуби).

- **Потреби у визнанні та повазі.** Це потреби в позитивній оцінці індивіду з боку суспільства, в отриманні людиною певного соціального статусу, у повазі та визнанні з боку оточення. У ринковій економіці визнання проявляється через величину винагороди за працю. Тому для різних професій існує рівень кваліфікації. Визнання артиста народним — це не тільки високий соціальний статус, але й матеріальний стимул.
- **Потреби в самореалізації.** Ця група об'єднує потреби, пов'язані з прагненням людини розкрити свої здібності, розвивати в собі особистість та прихований у ній потенціал. Це процес саморозвитку особистості, постійного внутрішнього руху суб'єкта у своїй діяльності. На верхівку піраміди не кожен потрапляє зі своїми реалізованими потребами. Цьому заважають нереалізовані потреби на нижчих рівнях. У розвинених країнах завдяки високим пенсіям люди похилого віку починають цікавитися мистецтвом, дизайном, реалізують себе в бальних танцях тощо.

Ієрархію потреб не можна розуміти буквально. Так, наприклад, зовсім безглуздо стверджувати, що, якщо ви сьогодні не встигли поспіяти, тобто потреба в їжі залишилася незадоволеною, то ви ні з ким не спілкуєтесь, тому що це потреба більш високого рівня. У той самий час у людському житті в цілому на перший план виступають потреби більш низького рівня, а коли вони задо-

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

Надайте класифікацію потреб за такими ознаками: 1) фізіологічна чи соціальна; 2) індивідуальна чи групова (колективна, суспільна); 3) раціональна чи нераціональна; 4) споживча чи виробнича; 5) поточна чи перспективна.

1. Сидоренко І. П. мріє, щоб Єврокубок із футболу відбувся в Україні.

2. Хлопці 10-Б класу після зустрічі з футболістом А. Шевченком вирішили відвідувати футбольну секцію.

Відповідь. 1. Соціальна, суспільна, раціональна, споживча, перспективна. 2. Фізіологічна, індивідуальна, раціональна, споживча, поточна.

волені — їхнє місце займають потреби більш високого рівня.

Розглянемо **чинники, що впливають на формування та зміну потреб**. Потреби не існують самі по собі — це завжди потреби конкретної людини. Потреби набувають конкретного змісту у зв'язку зі своєрідністю інтересів людини, її фізичними і психологічними особливостями й перевагами.

Та сама необхідність виявляється в різних бажаннях, що залежать від конкретної ситуації, кліматичних умов, вікових і статевих ознак людини, національних особливостей та індивідуальних інтересів, уподобань і переваг, а також від рівня розвитку науки і техніки й економічного розвитку країни. Тому потреби різноманітні.

Потреби мають низку властивостей:

- вони не лише багатоманітні, а й мають *тенденцію до розвитку*, тобто до кількісного зростання та якісного вдосконалення;
- вони підкоряються *принципу заміщення*. Одну й ту саму потребу можна задовольнити в різний спосіб (чай, кава, вода; опалювати приміщення можна вугіллями або дровами);
- їм притаманна *властивість насичення* (для задоволення потреби необхідна певна кількість благ);
- потреби, якщо вони не задоволені, спонукають людину до дії. Задоволення потреб

мотивує людей. Якщо одна потреба задовольняється, то на її місце потрапляє інша — не задоволена.

Усі ці властивості проявляються в дії закону зростання економічних потреб, який за сучасних умов характеризується переходом: від домінування матеріальних до пріоритетного розвитку духовних потреб, пов'язаних із творчістю та самовдосконаленням; від речової структури споживання до переваження в ній послуг; від прагнення безперервного нарощування обсягів споживання до розумного самообмеження.

Усвідомлення потреб і прагнення задовольнити їх набувають конкретної форми **економічних інтересів**. Ми вже розглянули інтереси ринкових суб'єктів: домогосподарств, фірм та держави. Реалізація інтересів потребує мотивації. Мотив у перекладі з латини означає «приводити в рух», «штовхати», тобто це усвідомлене спонукання. Спонукування економічних суб'єктів до певних дій породжує конкретний результат: задоволення потреб. Процес суспільного виробництва буде ефективним, якщо інтереси всіх суб'єктів збігатимуться. Суспільство має формувати матеріальні стимули в процесі реалізації економічних інтересів: систему заробітної плати; систему оподаткування; систему економічної відповідальності підприємців; систему захисту прав власності.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Напишіть економічний твір про відмінності в потребах жителів Європи, Азії, Африки в наш час. Визначте вплив на потреби людини таких чинників, як кліматичні умови, культурні традиції та історичні особливості цих країн, а також рівень освіти населення.
2. Визначте роль реклами у формуванні потреб людини.

3. Проаналізуйте зміни ваших потреб в іграх за віковою ознакою. Наведіть приклади відомих національних ігор.
4. Перелічіть суб'єкти та об'єкти економічних інтересів. Як досягається єдність економічних інтересів у суспільстві?

§ 12. Споживчі блага як засіб задоволення потреб

Безмежні потреби задовольняються за допомогою благ. **Благо** — це будь-який засіб, що використовують для задоволення потреб. Здатність предмета задовольнити яку-небудь потребу має бути усвідомлена людиною. Чому листя капусти — це благо, а листя осики — ні? Тому що людина вивчила властивості цих рослин і визначила залежність цих властивостей від потреб людини в їжі. Капустяне листя може задовольнити цю потребу, а осикове — ні. Коли будуть виявлені причинно-наслідкові зв'язки між властивостями осикового листя і яких-небудь потреб, то осикове листя буде благом. Одні блага наявні в майже необмежених масштабах (наприклад повітря), інші — в обмеженому обсязі. Останні, як ми з вами вже з'ясували, називаються економічними благами. Вони складаються з товарів і послуг.

Товари — це фізично відчутні предмети: їжа, взуття, автомобілі, будинки тощо. Послуга — це будь-яка дія, у процесі якої споживач отримує можливість задовольнити певну потребу, наприклад медичне обслуговування, перукарські чи освітянські послуги. Послуга надається людям чи фірмам у формі цілеспрямованої корисної дії чи обслуговування.

Якщо товари та послуги споживаються в процесі задоволення потреб людей, то це прямі (споживчі) блага. Ми вже поділяли економічні споживчі блага на індивідуальні, суспільні та квазісуспільні. Раціональний споживчий вибір потребує аналізу індивідуальних благ, які розподіляються за законами ринкової економіки.

Індивідуальні споживчі блага поділяються на блага довгострокового користування, що витримують багаторазове використання (автомобіль, книга, електроприлади, відеофільми тощо), і блага короткострокового ко-

ристування, що зникають у процесі разового споживання (хліб, м'ясо, напої, овочі, фрукти тощо).

Цінність благ залежить від їхньої рідкості, насамперед від інтенсивності потреби й кількості благ, здатних задовольнити цю потребу. При цьому передбачається, що будь-яка потреба може бути задоволена декількома благами, а будь-яке економічне благо може використовуватися для задоволення різних потреб. Тому ми поділяємо товари й послуги на взаємозамінні (субститути) і взаємодоповнюючі (комплементи).

- **Взаємозамінні блага (субститути).** Якщо зростає споживання одного з них, то знижується використання іншого. Прикладами є пари продуктів: чай і кава; джинси і класичні брюки; шоколадні та карамельні цукерки. До субститутів належить багато споживчих товарів і виробничих ресурсів, а також різні послуги транспорту (поїзд — літак — автомобіль), сфери дозвілля (кіно — театр — цирк) тощо. Іноді товари стають субститутами лише за певних ситуацій або тільки для окремих споживачів. Наприклад, в учня і вчителя існує одна й та сама потреба: приносити до школи зошити, підручники та інше шкільне приладдя. Для ваших однокласників у задоволенні цієї потреби товарами-субститутами можуть бути портфель, спортивна сумка, сумка-пакет, рюкзак. А для вчителя? Найімовірніше, субститутами будуть тільки портфелі та «дипломати». Якщо ж потрібно скласти власні речі для походу, у цьому разі товарами-субститутами і для вчителя, і для учня слугуватимуть спортивна сумка, сумка-пакет, рюкзак.

Якщо ти хочеш задовольнити якусь потребу, то порівнюєш властивості та ціни кількох товарів субститутів. На прийняття рішення

щодо правильного вибору впливатиме так званий ефект **заміщення**. Відповідно до ефекту заміщення споживач купуватиме більше продукції, ціна на яку відносно нижча, щоб замінювати нею інші товари.

- **Взаємодоповнюючі блага (комплементи).** Вони супроводжують одне одного, і потреба в них одночасно збільшується або в той самий час знижується. Прикладами комплементарних товарів є стіл і стілець, автомобіль і бензин, ручка й папір, фотоапарат і фотоплівка, відеомагнітофон і касети тощо.
- **Незалежні товари, або самостійні.** Потреби в цих речах ніяк не пов'язані між собою (наприклад банани і риба, трикотажні вироби і наручний годинник).

Звісно, кожна людина має свої потреби, а отже, і бажання придбати на ринку ті або інші товари за певною шкалою пріоритетів, перші місця якої посідають найневідкладніші потреби, а за ними розташована решта. Інтенсивність потреби в благах визначається поняттям «корисність». **Корисність** — це суб'єктивне відчуття задоволеності від споживання блага. Корисність кожного блага має свої критерії. Наприклад, корисність одягу проявляється в розмірі, кольорі, дизайні; корисність продуктів харчування — у калорійності, кількості вітамінів тощо.

Корисність — поняття суто індивідуальне, ця категорія суб'єктивна. Те, що корисне для однієї людини, може бути абсолютно зайвим для іншої. Корисність банки консервів для мисливця в тайзі та для людини, яка потрапила на бенкет, неоднакова. Покупець купує товар тому, що він корисний і необхідний для задоволення його власних потреб. Можна навести безліч прикладів різноманітних благ, корисність яких для одних дуже велика, а для інших — нульова. Скажімо, для

тих, хто захоплюється підводним плаванням, корисність акваланга дуже висока (наприклад 100 балів), натомість той, хто не вміє або не любить плавати, оцінить її в нуль балів. Можна навести приклади предметів споживання для людей різного віку (підгузники, ковзани, тростина). Корисність може проявлятися в ексклюзивності, у тому, що товар являє собою символ статусу. Така ситуація має назву **ефекту Веблена**. Товари Веблена — це дизайнерські прикраси, дорогі годинники й автомобілі класу люкс, брендові товари, що асоціюються з елітністю.

До функцій кожної держави належить контроль за процесом виробництва та надання якісних товарів та послуг. Питання щодо прав споживачів і створення правового поля для їхнього захисту є провідним у багатьох країнах світу. 1 квітня 1960 р. п'ять організацій споживачів із Нідерландів, США, Великої Британії, Бельгії, Австрії створили Міжнародний союз споживачів (ІОСУ), штаб-квартира якого розташована в Гаазі (Нідерланди). У 1973 р. Асамблея Європейського Союзу ухвалили Хартію захисту споживачів, у якій задекларовано право споживачів на захист і допомогу; на компенсацію; на консьюмерську інформацію; представництво і консультацію. Декларація ООН від 1985 р. визначає ступінь моральності ринкових відносин, обстоює цивілізованість ринку та обізнаність споживача, закликаючи і виробника, і покупця, і продавця: «Будь чесним!». В Україні вперше у світовій практиці у 1991 р. був створений Державний Комітет України у справах захисту прав споживачів. У 1993 р. зареєстрована Українська асоціація споживачів як національна громадська організація.

Максимізація корисності є метою споживача, основним мотивом його поведінки.

ЩО ВИВЧАЄ ЕКОНОМІКА

Потреби виражають необхідність володіти чимось для життєдіяльності й розвитку особистості. Потреби є безмежними

Блага — будь-який засіб, що використовують для задоволення потреб

Ресурси для виробництва економічних благ є обмеженими

Економіка — наука, що вивчає, як найбільш повно задовольнити необмежені потреби людей за допомогою обмежених ресурсів

Вільні (необмежені, безкоштовні блага):

- енергія Сонця
- енергія вітру
- вода в Океані
- повітря
- дощ

Комплементарні (блага, що доповнюють одне одного):

- дошка — крейда
- автомобіль — бензин
- хліб — масло
- комп'ютер — принтер

Види благ

Економічні (обмежені, платні блага):

- харчові продукти
- одяг
- квартира
- освіта
- транспорт

Субститути (блага, що замінюють одне одного):

- куртка — пальто
- басейн — корт
- квартира — котедж
- метро — автобус

У мікроекономіці склалися два підходи до пояснення поведінки споживача: *кардиналістський*, або кількісний та *ординалістський*, або порядковий.

Кардиналістська модель поведінки споживача виходить із того, що корисність може вимірюватися кількісно за допомогою умовної одиниці — ютиля (від англ. *utility* — корисність). Маючи на меті максимізацію корисності, споживач оцінює споживчу властивість кожного товару в ютилях і вибирає товари з найбільшим числом ютилів. Величина корисності залежить не тільки від

властивостей блага, але й від його кількості, тобто визначається функціонально.

Загальна величина задоволення, яку отримує споживач від усіх спожитих благ, називається *сукупною корисністю* (TU). Залежність сукупної корисності від кількості спожитих благ відображає функція: $TU = f(X, Y, \dots)$, де X, Y, \dots — кількості благ, що споживаються. Для випадку споживання одного блага (X) функція сукупної корисності має вигляд: $TU = f(X)$. Проте ключ до розгадки раціональної поведінки споживача полягає в категорії «**гранична корисність**».

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Назвіть продукти субститути та комплементи, які ви споживаєте на сніданок.
2. Наведіть приклади товарів або послуг, у яких для вас корисність максимальна, а для інших може бути нульовою.
3. Запитайте своїх друзів про те, як вони проводять вихідні. Складіть список товарів та послуг, які во-

- ни при цьому використовують. Проаналізуйте, наскільки однотипні або різноманітні блага, що задовольняють одну й ту саму потребу — відпочинок у вільний час.
4. Підготуйте виступ за темою «Європейська система штрих-коду».

§ 13. Гранична корисність благ — основа споживчого вибору. Закон спадної граничної корисності

Уявіть, що ви втамовуєте спрагу в спекотний літній день. Спробуйте оцінити за 10-бальною шкалою корисність кожної з п'яти випитих склянок газованої води. Ви відчуваєте, що в міру втамування спраги кожна наступна склянка води матиме для вас дедалі меншу корисність.

Додаткова корисність, що додається кожною наступною порцією товару, має назву **гранична корисність (MU)**. *Marginal utility* — так поняття звучить англійською, якою його, власне, і почали застосовувати. Поняття «гранична корисність» слід розуміти як власну оцінку потреби в останній порції певних благ.

Гранична корисність (MU) — це додаткова корисність, отримана від споживання додаткової одиниці блага, або приріст сукупної корисності за умови зміни кількості блага на одиницю:

$$MU_X = \frac{\Delta TU}{\Delta X}; \quad MU_3 = TU_3 - TU_2;$$

$$MU_{10} = TU_{10} - TU_9.$$

Оскільки людина має потребу не взагалі в тому чи іншому предметі, а в певній його кількості, то потреба в ньому задовольняється відповідно до закону насичення потреб. Це перший закон, названий іменем його автора — німецького економіста Германа Госсена (1810—1858), який формулюється так: у міру збільшення кількості споживаного товару його корисність зменшується.

Для ілюстрування цього закону австрійський економіст Ойген фон Бем-Баверк наводить такий приклад. Людина усамітнено живе в лісі. Вона збрала п'ять мішків зерна до наступних жнив. У чому полягає їх значущість для цієї людини? Один мішок хліба потрібний, щоб не померти з го-

лоду, другий — щоб зберегти здоров'я й сили. Третій мішок він використовує для відгодівлі свійської птиці, четвертий — на виготовлення горілки, п'ятий — на корм папузі, якого тримає для розваги. Усі мішки мають однакову цінність. Проте якщо їх розташувати за зменшуваною для людини цінністю, то найвищу цінність матиме перший мішок зерна: він необхідний для збереження її життя. Цю найвищу цінність можна оцінити в 10 балів. Корисність другого мішка буде оцінена дещо нижче, скажімо, у 8 балів. Корисність (або цінність) решти слід оцінити у 6, 4 і, зрештою, в 1 бал. Таким чином, у міру зниження корисності зменшується суб'єктивна цінність мішків із зерном. Перехід до насичення потреби в зерні відбувається не одразу, а поступово. Корисність кожної нової одиниці (партії) блага (товару) зменшується.

У процесі збільшення кількості споживаного товару або послуг корисність від споживання кожної додаткової одиниці зменшується, а загальна корисність при цьому зростає. Тільки коли гранична корисність набуває від'ємних значень, загальна корисність зменшується.

$$TU_5 = MU_1 + MU_2 + MU_3 + MU_4 + MU_5$$

$$TU_6 = MU_1 + MU_2 + MU_3 + MU_4 + MU_5 + MU_6.$$

Якщо $MU_6 < MU_5$; то TU_6 як сума $> TU_5$ за умови, що $MU_6 > 0$.

Отже, раціональний споживач максимізує корисність від блага X , якщо припинить його споживання, як тільки гранична корисність останньої спожитої одиниці стане рівною нулю, тобто не додасть більше жодного задоволення.

Закон спадної граничної корисності стоїть на абсолютній більшості благ. Проте

ПОРАДИ ПІДПРИЄМЦЮ

Закон спадної граничної корисності (перший закон Госсена) має важливе практичне значення для діяльності фірм. Він відображає зв'язок між зниженням граничної корисності та зменшенням кількості товарів, яку споживачі готові купити. Виходячи з дії першого закону Госсена він має «призупинити падіння граничної корисності» зменшенням ціни на додатковий продукт. Літрова пляшка «напою» коштує 14 грн. Гранична корисність другого літра цього напою для покупця нижча, ніж першого, тому той самий напій у півторалітровій пляшці має коштувати менше ніж 21 грн ($14 \cdot 1,5$). Якщо покупцеві пропонують продукт відповідно до його шкали цінностей, тобто дешевше, наприклад за 17 грн, то зазвичай покупець здійснює таку покупку.

існують блага, при споживанні яких гранична корисність є висхідною (колекціонування, антикваріат, а також антиблага: алкоголь і наркотики для залежних від них осіб).

Таке становище пояснює парадокс води й алмаза (парадокс Адама Сміта). При збільшенні споживання води гранична корисність кожного додаткового літра значно зменшується, а кожний додатковий карат алмаза збільшує корисність коштовностей. Ціни визначаються не загальною, а граничною корисністю.

Ми уже визначали, що в умовах ринкової економіки споживач робить вибір із позиції обмеженості свого доходу. Тому споживача цікавить віддача з одиниці витрат, тобто яку граничну корисність можна отримати з певного блага, витративши одну грошову одиницю. Набір товарів, який купує споживач, називається *ринковим споживчим кошиком*. Сукупна корисність ринкового кошика утворюється додаванням значень граничної корисності кожної одиниці товарів. Корисність кошика обчислюється як сума граничних корисностей кожної одиниці товарів, що містяться в ньому. Споживач віддасть перевагу тому товару, який додає на кожну грошову одиницю більше корисності.

Порівнюючи граничні корисності кожної одиниці товару з розрахунку на грошову одиницю, споживач послідовно переключає свій вибір з одного товару на інший,

поки в межах свого бюджету вже не зможе збільшити сумарної корисності.

Прийнявши оптимальне рішення, споживач перебуває в стані рівноваги. *Рівновагу споживача* описує *другий закон Госсена*: для максимального задоволення потреб в умовах обмеженості благ необхідно припинити споживання всіх благ у точках, де інтенсивність задоволення від споживання кожного блага стає однаковою.

Тоді умова споживчої рівноваги може бути виражена в такий спосіб:

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} = \frac{MU_3}{P_3} \dots = \frac{MU_n}{P_n} = \lambda,$$

де MU — гранична корисність; P — ціна; λ — гранична корисність грошей.

Якщо умова рівноваги не виконується, наприклад $MU_X/P_X > MU_Y/P_Y$, споживач має стимул до зміни структури споживання. Він почне перерозподіляти бюджет на користь товару X , при збільшенні споживання якого гранична корисність MU_X буде спадати, а гранична корисність товару Y , кількість якого зменшиться, буде зростати до відновлення рівноваги. При цьому сукупна корисність нового набору товарів у межах того самого бюджету зростає. Отже, рівновага у споживанні максимізує добробут споживача.

Якщо $\frac{MU_X}{P_X} < \lambda$, то гранична корисність грошей вища, ніж корисність товару, тому такий товар не буде куплений.

1. Функція граничної корисності від споживання блага X має вигляд $MU = 20 - 2X$, а від споживання блага Y гранична корисність $MU = 28 - 2Y$. Зазвичай раціональний споживач купує 5 одиниць блага X і 10 одиниць блага Y . Гранична корисність грошей становить $1/2$. Визначте ціни благ X та Y .

Розв'язання. За другим законом Госсена: $MU_x : P_x = MU_y : P_y = MU_{\text{грошей}} (\lambda)$.

$$\text{Отже, } \frac{20 - 2X}{P_x} = \frac{1}{2};$$

$$P_x = 2(20 - 2 \cdot 5). P_x = 20;$$

$$\text{Аналогічно, } \frac{28 - 2Y}{P_y} = \frac{1}{2};$$

$$P_y = 2(28 - 2 \cdot 10); P_y = 16.$$

2. Перше яблуко дає хлопцеві задоволення, яке він оцінює у 28 ютилів. Кожне наступне яблуко дає додаткове задоволення на 2 ютилі менше, ніж попереднє. Скільки яблук має з'їсти хлопець, щоб максимально задовольнити свою потребу?

Розв'язання. Сукупна корисність починає зменшуватися, коли гранична корисність стає від'ємною. Граничну корисність за умовами задано формулою спадної арифметичної прогресії з першим членом 28 і різницею 2, тому

$$MU_i = 28 - 2(i - 1) \text{ або } MU_i = 30 - 2i,$$

де i — номер члена прогресії (порядковий номер яблука). Розв'язуємо нерівність $30 - 2i < 0$; $30 < 2i$, звідки $i > 15$. Таким чином, починаючи з 16-го яблука сукупна корисність зменшується. Раціональний споживач за цих умов має з'їсти 15 яблук.

3. Споживач склав для себе таблицю корисності трьох благ. На 25,2 грн він купив 3 шт. товару А за ціною 2 грн, 4 шт. то-

вару Б за ціною 2,8 грн та 2 шт. товару В за ціною 4 грн.

Номер покупки	Товар А, MU	Товар Б, MU	Товар В, MU
I	15	12	10
II	10	11	8
III	8	10	6
IV	7	7	3
V	5	6	1

1) Доведіть, що споживач не досяг максимуму корисності при його бюджеті.

2) Який набір благ забезпечує споживачеві максимум корисності при його бюджеті?

Розв'язання. 1) За даними таблиці ми маємо: $MU_{3A} = 8$; $MU_{4B} = 7$; $MU_{2B} = 8$.

Асортимент куплених споживачем благ не задовольняє другий закон Госсена: $8/2$ не дорівнює $7/2,8$ не дорівнює $8/4$; тому максимуму корисності не досягнуто. 2) Необхідно обчислити MU/P для кожного товару.

Номер покупки	Товар А		Товар Б		Товар В	
	MU	MU/P	MU	MU/P	MU	MU/P
I	15	7,5	12	4,29	10	2,5
II	10	5	11	4,54	8	2
III	8	4	10	3,57	6	1,5
IV	7	3,5	7	2,5	3	0,75
V	5	2,5	6	2,14	1	0,25

Знаходимо однакові числа у стовпчиках MU/P (2,5). У цьому випадку виконується

другий закон Госсена: $\frac{5}{2} = \frac{7}{2,8} = \frac{10}{4}$. Мож-

на придбати такий набір: 5 шт. А, 4 шт. Б, 1 шт. В. Загальна корисність цього набору:

$$(15 + 10 + 8 + 7 + 5) + (12 + 11 + 10 + 7) + 10 = 95 \text{ ютилів (корисність) перевищує загальну корисність раніше купленого набору:}$$

$$(15 + 10 + 8) + (12 + 11 + 10 + 7) + (10 + 8) = 91 \text{ ютилів (корисність).}$$

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

- Визначте граничну корисність другої упаковки йогурту за такими даними: максимізуючи корисність, споживач купує на тиждень три упаковки кефіру за ціною 12 грн за упаковку та дві упаковки йогурту за ціною 18 грн за упаковку. Граничну корисність третьої упаковки кефіру споживач оцінює в 9 ютилів.
- Як треба змінити обсяг споживання бананів, щоб максимізувати корисність, якщо зараз споживач купує по 5 кг яблук та бананів, оцінивши для себе корисність останнього кілограма яблук у 6 ютилів,

а останнього кілограма бананів — у 8 ютилів. Ціна за 1 кг яблук — 18 грн, а за 1 кг бананів — 27 грн.

- Зробіть розрахунки та заповніть пропущені дані в клітинках.

Кількість одиниць товару	Загальна корисність, TU	Гранична корисність, MU
3	15	5
6		4
9	33	
12	36	1

§ 14. Аналіз кривих байдужості. Гранична норма заміщення

Споживчі переваги відносно певних товарів та послуг можна показати також графічно. Візьмемо для прикладу родину з трьох осіб, яка планує купити йогурти «Малинка» та «Персик» для сніданку на тиждень. Припустимо, що одна людина віддає явну перевагу йогурту «Персик», а решта споживає по черзі обидва товари. Напевно, існують комбінації кількості цих товарів, що забезпечують рівну загальну корисність для сім'ї. Складемо таблицю рівноцінних для сім'ї кількостей обох споживаних продуктів на тиждень:

Назва	Кількість, шт.			
Йогурт «Персик»	7	11	15	18
Йогурт «Малинка»	14	10	6	3

За таблицею побудуємо графік, або так звану **криву байдужості** (мал. 2). Усі співвідношення кількості двох видів йогуртів, які розташовані на цій кривій, рівноцінні, тобто для загального споживача (сім'ї) цілком байдуже, яку саме комбінацію він отримує. На графіку позначимо криву **A**.

Рухаючись кривою байдужості зліва направо й згори донизу, ми збільшуємо споживання йогурту «Персик», зменшуючи споживання йо-

Мал. 2. Крива байдужості

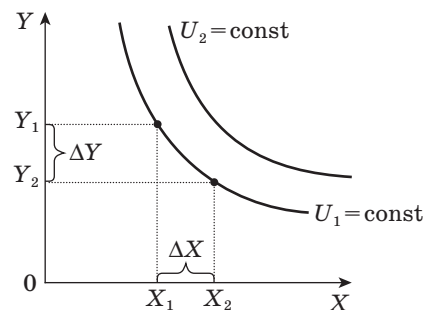
гурту «Малинка». При збільшенні споживання йогурту «Персик» ми заміщуємо ним можливе споживання йогурту «Малинка», не змінюючи загальної корисності для всієї сім'ї.

На підставі величини заміщення можна визначити, наскільки один товар має більше значення для споживача, ніж інший.

Якщо візьмемо більш високий рівень задоволення потреб (наприклад, кожен з'їдає по дві упаковки йогурту за сніданком), тоді крива зміститься праворуч. Вдавшись до інших можливих варіантів поєднання продуктів, ми можемо скласти карту байдужості, що є сімейством ліній (кривих) байдужості (мал. 3).

ПОРАДИ ПІДПРИЄМЦЮ

Теорія споживчого вибору широко використовується фірмами під час розроблення нових різновидів продукції та вдосконалення вже вироблених. Наприклад, для фірми, яка випускає молодіжне взуття, треба знати, що для споживачів є більш важливим параметром: зручність, довговічність, дизайн, колір. За результатами соціологічного опитування будують криві байдужості за зазначеними параметрами. Аналіз граничного рівня заміщення дає змогу виявити, куди варто вкладати кошти в першу чергу: у розроблення довговічних моделей чи в дизайн. Якщо $MRS_{xy} > 1$, то споживач віддає перевагу параметру, розміщеному по осі OX .

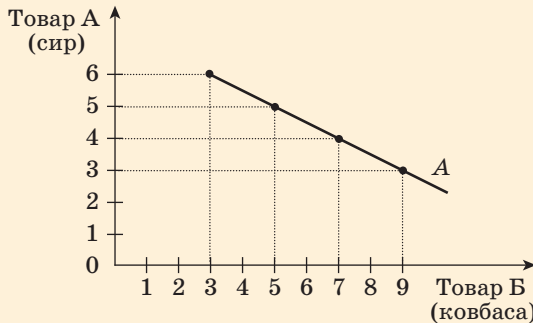

Мал. 3. Карта кривих байдужості

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

За даними наведеної кривої байдужості обчисліть для раціональної покупки співвідношення цін сиру та ковбаси.

Розв'язання. За графіком кривих байдужості необхідно навчитися визначати норму заміщення. На осі OX відкладаємо кількість споживаного товару Б (наприклад ковбаси). На осі OY відкладаємо кількість споживаного товару А (наприклад сиру). Ковбасу та сир можна споживати як товари-субститути, наприклад, готуючи з ними бутерброди до сніданку. Припустимо, крива байдужості вже задана (намалюйте її довільно або побудуйте за конкретними даними аналогічно до кривої споживання йогуртів). Тепер візьмемо певну кількість споживаного товару А (4 бутерброди із сиром). Із цієї точки встановлюємо перпендикуляр до перетину з кривою

байдужості, а з точки перетину опускаємо перпендикуляр на іншу вісь. Ви отримаєте X_1 , що визначає кількість споживаного товару Б (7 бутербродів із ковбасою). Далі, зменшивши споживання товару А (сир) на одиницю, повторіть операцію. Ви отримаєте точку X_2 , яка визначатиме нову кількість споживаного товару Б (9 бутербродів із ковбасою). Різниця між X_2 та X_1 покаже ту кількість товару Б (2 бутерброди з ковбасою), якою ми замінюємо споживання 1 одиниці товару А (бутерброд із сиром). Це й буде норма заміщення. Якщо норма заміщення товару $A > 1$, то споживач віддає перевагу товару А, якщо < 1 — товару Б.

Оскільки норма заміщення однієї одиниці сиру дорівнює 2 одиницям ковбаси, то більше 1, то споживачі віддають перевагу сиру. Отже, за однакової кількості споживання ковбаса принесе корисність, яка умовно дорівнює MU , а сир — $2MU$. Виходячи з рівняння максимізації корисності $\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2}$, записуємо конкретну функцію $1/P_k = 2/P_c$. Розв'язуємо рівняння: $2P_k = P_c$.

Таким чином, ціна сиру (саме для конкретного споживача) може вдвічі перевищувати ціну ковбаси.

Таким чином, крива байдужості демонструє всі можливі комбінації двох товарів, які дають споживачеві рівну загальну корисність і тому однаковою мірою бажані. Основна характеристика кривих байдужості — гранична норма заміщення (MRS), яка визначає, від скількох товарів Y треба відмовитися, щоб отримати одну додаткову одиницю товару X за незмінного загального розміру корисності для споживача.

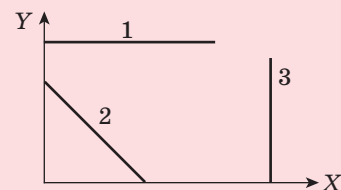
$MRS_{XY} = -\frac{y}{x}$. У міру збільшення споживання блага X на кожну наступну одиницю MRS_{XY} , як правило, зменшується, що визначає ввігнутий вид кривої.

Ми проаналізували, як раціональний споживач визначає бажані варіанти покупок, але необхідно виділити можливі покупки, що потребує подальшого аналізу бюджету споживача.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Чи відображає однакову структуру покупки за однакових доходів споживача кожна точка, що лежить на кривій байдужості?
2. Увігнутий характер кривих байдужості — найбільш загальна й поширена ситуація. Однак умова зменшення граничної норми заміщення не завжди зберігається. За малюнком знайдіть відповідність між графіками (1, 2, 3) та значеннями норми заміщення (А, Б, В). **А.** $MRS_x, y = 1$; **Б.** $MRS_x, y = 0$; **В.** $MRS_y, x = 0$.

Охарактеризуйте в кожному випадку переваги в смаках споживача.

§ 15. Бюджетна обмеженість вибору споживача. Раціональний вибір споживача

Ми розглянули першу умову раціонального вибору, але необхідно враховувати й другу умову: покупка має бути в межах наявного бюджету.

Бюджетне обмеження вказує на те, що загальні витрати не повинні бути більшими за наявний дохід. Бюджетне обмеження можна проілюструвати за допомогою бюджетної лінії. **Бюджетна лінія** відображає певні набори благ, придбання яких вимагає однакових витрат. Якщо у вас у кишені 30 грош. од., а ціна товару Y — 15 грош. од. за одиницю, а товару X — 6 грош. од., то графічно бюджетна лінія виглядатиме так: лінія A (мал. 4).

Тобто ми можемо придбати 2 одиниці товару Y , якщо весь дохід витратимо на придбання товару Y та 5 одиниць товару X , якщо весь дохід витратимо на придбання товару X . Наборам товарів, які доступні споживачеві, відповідають точки на лінії та всередині трикутника, що обмежується осями координат і бюджетною лінією.

Рівняння бюджетної має такий вигляд:

$$I = P_x \cdot Q_x + P_y \cdot Q_y,$$

де I — дохід споживача;

P_x — ціна за одиницю блага X ;

P_y — ціна за одиницю блага Y ;

Q_x — кількість одиниць блага X ;

Q_y — кількість одиниць блага Y .

Щоб знайти максимальні значення можливих покупок двох товарів, необхідно для кожного товару поділити величину доходу (I) на ціну певного товару (P_x або P_y).

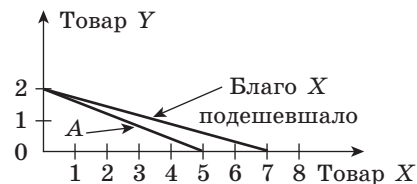
Аналізуючи функцію, ми бачимо, що положення бюджетної лінії залежить від двох чинників: зміни цін (вони можуть бути пропорційними для двох товарів або відносними для одного з товарів) та зміни величини доходу. Як змінюються можливості споживача в результаті зміни відносних цін і доходу?

1. За відносної зміни ціни одного товару змінюється нахил бюджетної лінії, що відобразиться в зміщенні бюджетної лінії відносно осі y або x . На мал. 4 показано, що відбудеться, якщо одне із благ (наприклад X) подешевшало. Ми бачимо, що за умови обмеженого бюджету споживач зможе тепер придбати більше блага X . Графічно це відобразиться у зміні кута нахилу бюджетної лінії.

2. За зміни доходу й постійних цінах розглянемо два випадки: 1) дохід зростає; 2) дохід зменшується.

Якщо дохід зростає або зменшується при незмінних цінах, то нахил бюджетної лінії залишається незмінним, а графічно це буде відображено в паралельному зміщенні бюджетної лінії праворуч або ліворуч (мал. 5).

При цьому слід зазначити, що зростання доходу при незмінних цінах приведе до зростання не тільки номінального доходу, а й означатиме зростання реального доходу. Тобто споживачі матимуть можливість придбати

Мал. 4. Бюджетні лінії

Мал. 5. Зміни реальних та номінальних доходів споживачів

більшу кількість обох товарів. Зменшення доходу за незмінних цін означатиме падіння реального доходу споживачів.

3. Пропорційна зміна цін відповідна зміні реального доходу, тобто теж призводить до паралельного зсуву бюджетної лінії. При зростанні цін бюджетна лінія зміщується ліворуч (падіння реального доходу споживачів), при зниженні цін — праворуч (зростання реального доходу).

Отже, повторимо:

- Графічно всі **бажані** варіанти покупок двох товарів розташовані на кривих байдужості. При цьому такі варіанти відповідають умовам рівняння:

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} = \frac{MU_3}{P_3} \dots = \frac{MU_n}{P_n} = \lambda.$$

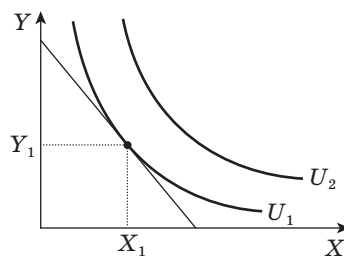
- Усі **можливі** варіанти покупок двох товарів розташовані на бюджетній лінії, яка описується таким рівнянням:

$$I = P_x \cdot Q_x + P_y \cdot Q_y.$$

Якщо ми перенесемо бюджетну лінію на карту байдужості, то отримаємо **графік споживчого вибору**. З одного боку, варіант вибору — це точка на кривій байдужості, яка

відображає смаки споживача. З іншого — це точка на лінії бюджету, оскільки вибір споживача обмежений наявними грошима. **Максимізація добробуту** споживача настає в точці, у якій бюджетна лінія буде дотичною до найвищої кривої байдужості.

На мал. 6 точка з координатами X_1 та Y_1 — це той набір благ, який відображає стан рівноваги споживача та максимізує його добробут.

Мал. 6. Рівновага споживача

Щоб знайти координати X_1 та Y_1 , необхідно розв'язати систему рівнянь:

$$\begin{cases} \frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2} \\ I = P_x \cdot Q_x + P_y \cdot Q_y \end{cases}$$

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Гранична корисність товару X для споживача дорівнює $60 - 5X$, а гранична корисність товару Y дорівнює $48 - 12Y$. Споживач витрачає 380 грн, $P_x = 50$ грн, $P_y = 40$ грн. Обчисліть оптимальний споживчий кошук.
2. Споживач має дохід 80 грош. од. і купує 2 товари: X за ціною 5 грош. од. і Y за ціною 4 грош. од. Який

із запропонованих товарних наборів є недоступним для споживача?

A $X = 16, Y = 0$

B $X = 11, Y = 9$

B $X = 8, Y = 10$

Г $X = 8, Y = 8$

3. Покажіть за допомогою графічної моделі оптимальний вибір споживача, використовуючи розрахунки завдання 1.

НАВЧАЄМОСЯ РАЗОМ

1. Визначте, чи правильним є твердження: «Бюджетна лінія зсувається ліворуч паралельно до попередньої тільки у випадку зменшення доходу споживача». Стисло обґрунтуйте свою відповідь.

Розв'язання. Паралельний зсув бюджетної лінії ліворуч може бути наслідком не тільки зниження доходу споживача, але й одночасного та однакового підвищення цін благ за незмінного доходу споживача.

Наприклад, *варіант 1.*

Дохід становить 15 грош. од. $P_x = 3$; $P_y = 5$; $Q_x = 5$; $Q_y = 3$. Дохід зменшили до 10 грош. од. $Q_x = 3,3$; $Q_y = 2$. Бюджетна лінія змістилася ліворуч.

Варіант 2.

Дохід становить 15 грош. од. $P_x = 3$; $P_y = 5$; $Q_x = 5$; $Q_y = 3$. Ціни одночасно зросли в 1,5 разу. $P_x = 4,5$; $P_y = 7,5$. $Q_x = 3,3$; $Q_y = 2$. Бюджетна лінія змістилася ліворуч. Твердження є неправильним.

2. Споживач у зимовий сезон витрачає 600 грн на місяць на придбання груш та мандаринів. Гранична корисність груш для нього визначається рівнянням: $MU_x = 30 - 2x$, де x — кількість груш у кг. Гранична корисність мандаринів становить $MU_y = 19 - 3y$, де y — кількість мандаринів у кг. Ціни товарів — 65 грн і 50 грн за 1 кг відповідно. Яку кількість мандаринів і груш придбає раціональний споживач? Продемонструйте раціональний вибір графічно.

Розв'язання.

1) Точка раціонального вибору належить кривій байдужості. Вона характеризує такий набір мандаринів та груш, що дає споживачеві максимальну загальну корисність. У цій точці, за другим законом Госсена, досягається така умова:

$$(30 - 2x)/65 = (19 - 3y)/50.$$

2) Точка рівноваги перебуває й на бюджетній лінії, тобто показує комбінацію мандаринів і груш як можливих покупок на виділений для цього дохід.

$$I = P_m \cdot Q_m + P_g \cdot Q_g, \quad Q_g = x; \quad Q_m = y; \\ 600 = 65x + 50y.$$

3) Визначимо параметри точки рівноваги — точки дотику кривої байдужості й бюджетної лінії. Розв'язуємо систему рівнянь.

$$\begin{cases} 10(30 - 2x) = 13(19 - 3y); \\ 120 = 13x + 10y; \end{cases}$$

$$300 - 20x = 247 - 39y; \quad 53 = 20x - 39y.$$

$$10y = 120 - 13x; \quad y = 12 - 1,3x$$

$$53 = 20x - 39(12 - 1,3x);$$

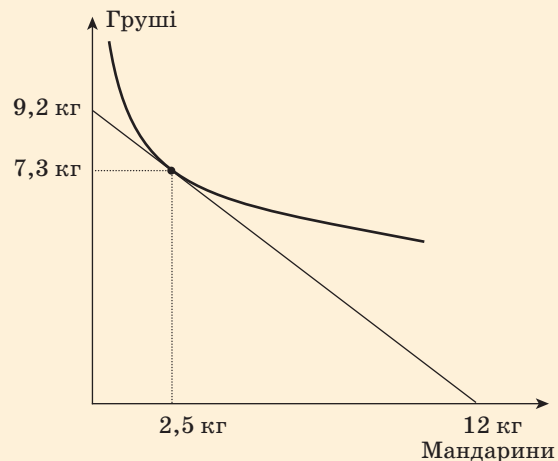
$$53 + 468 = 20x + 50,7x; \quad 521 = 70,7x$$

$$x = 7,3; \quad y = 12 - 1,3 \cdot 7,3 = 2,5$$

Отже, раціональний споживач придбає груш — 7,3 кг; мандаринів — 2,5 кг.

Графічно ця задача має таке розв'язання.

Обчислюємо найбільші обсяги покупок груш (9,2 кг) та мандаринів (12 кг). Будемо бюджетну лінію. Позначаємо на бюджетній лінії точку оптимального вибору з координатами: 7,3 кг груш та 2,5 кг мандаринів. Через цю точку проводимо умовну криву байдужості так, щоб бюджетна лінія була дотичною.

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Структура споживання родин із різним рівнем доходів

МЕТА:

- засвоїти різницю між абсолютними та відносними показниками аналізу структури споживання;
- навчитися аналізувати зміну структури витрат домогосподарств залежно від розміру доходів;
- набути навичок визначення чинників, які впливають на зміну структури споживання.

ХІД РОБОТИ

1. Споживання завжди різноманітне, тому що різноманітні потреби людини. Пригадайте види потреб.
2. Різноманіття потреб утворює структуру споживання. Структуру споживання можна охарактеризувати за допомогою абсолютних та відносних показників. Дайте визначення абсолютних і відносних показників, правильно вказавши послідовність слів, позначених цифрами.

1) Абсолютні показники — ...

1	розміри
2	у конкретному
3	явищ
4	обсяг
5	час
6	у конкретний
7	певних
8	місці
9	які характеризують
10	рівень
11	це показники

1) Відносні показники — ...

1	порівнюваних
2	статистичних
3	співвідношення
4	показників
5	показників
6	які характеризують
7	двох
8	між собою
9	міру
10	це різновид

3. У чому вимірюють абсолютні та відносні показники?

4. Заповніть порожні клітинки таблиці, обчисливши необхідні абсолютні та відносні показники.

Показники	Середній місячний сукупний дохід сім'ї			
	Грн	%	Грн	%
Витрати сім'ї	2857,5	100	5349,8	100
Продукти харчування	2200			72
Одяг і взуття		3		4,5
Комунальні послуги		18	1016,46	
Культурний відпочинок та непродовольчі товари та послуги	42,86		213,99	
Інші витрати		0,5		0,5

5. Зробіть висновки, як змінюється структура споживання сімей із різним рівнем доходів.
6. У XIX ст. німецький економіст Е. Енгель довів, що зі зростанням величини доходів частка витрат на придбання товарів першої необхідності (насамперед продуктів харчування) скорочується, частка витрат на житло й одяг змінюється мало, водночас зростає частка витрат на задоволення культурних, соціальних та інших потреб. Чи підтверджують ваші висновки дію закону Е. Енгеля?
7. Проаналізуйте наведені нижче дані. Визначте чинники, які впливають на структуру споживання.

СТРУКТУРА СУКУПНИХ ВИТРАТ

Роки	2010	2011	2012	2013	2014*	2015*	2016*
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн	3073,3	3458,0	3592,1	3820,3	4048,9	4952,0	5720,4
Структура сукупних витрат домогосподарств, %							
Споживчі сукупні витрати	89,9	90,1	90,8	90,2	91,6	92,9	93,2
продукти харчування та безалкогольні напої	51,6	51,3	50,1	50,1	51,9	53,1	49,8
алкогольні напої, тютюнові вироби	3,4	3,4	3,5	3,5	3,4	3,3	2,9
непродовольчі товари та послуги	34,9	35,4	37,2	36,6	36,3	36,5	40,5
у тому числі							
одяг і взуття	6,0	5,7	6,1	5,9	6,0	5,7	5,6
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	9,2	9,6	9,9	9,5	9,4	11,7	16,0

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

Закінчення таблиці

Роки	2010	2011	2012	2013	2014*	2015*	2016*
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2,3	2,2	2,3	2,3	2,3	2,0	1,7
охорона здоров'я	3,2	3,2	3,4	3,4	3,6	3,7	4,2
транспорт	3,7	4,0	4,3	4,3	4,3	3,7	3,6
зв'язок	2,7	2,6	2,8	2,8	2,8	2,4	2,3
відпочинок і культура	1,8	1,9	2,0	2,1	1,8	1,5	1,4
освіта	1,3	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0
ресторани та готелі	2,4	2,5	2,5	2,5	2,3	2,0	2,2
різні товари й послуги	2,3	2,4	2,6	2,6	2,7	2,7	2,5
Неспоживчі сукупні витрати	10,1	9,9	9,2	9,8	8,4	7,1	6,8
<i>Довідково: оплата житла, комунальних продуктів та послуг</i>	7,6	8,0	8,3	8,0	8,1	10,2	14,7

8. Проаналізуйте рейтинг країн, складений за часткою видатків сімей на продукти харчування та інші потреби у 2016 р. Про що свідчать наведені дані? Від чого вони залежать?

Місце	Країна	Витрати на продукти харчування, %	Витрати на алкоголь і тютюн, %	Витрати на ресторани, кав'ярні, готелі, %	Витрати на дозвілля й культуру, %
1	Люксембург	8,6	1,3	7,8	7,2
2	Нідерланди	10,0	1,8	6,1	10,5
5	Австрія	11,8	2,3	6,9	11,5
10	Кіпр	12,3	1,3	8,5	5,4
14	Франція	13,4	3,6	6,8	8,4
16	Словенія	14,3	1,9	3,2	8,8
18	Іспанія	15,1	1,9	9,3	5,8
19	Італія	17,7	1,8	4,9	5,1
20	Чехія	20,0	2,9	5,6	9,4
21	Туреччина	20,2	4,2	6,4	2,9
26	Польща	24,0	2,5	4,2	6,7
32	Росія	32,0	3,0	3,5	6,7
37	Білорусь	39,1	3,5	2,9	5,4
40	Україна	54,0	3,8	2,4	1,8

9. Зробіть висновки.